

kleur in dordrecht

1800

1900

Kees Rouw

Hendrik Groeneweg

Lisette Kappers

Mei 2010

kleur in dordrecht

1800

1900

ik vind dat voor architectuur alleen
natuurlijke steenkleuren zouden
moeten worden gebruikt

john ruskin 1849

kleur wordt toegepast om de
ontwikkeling van de vorm te
bevorderen

owen jones 1856

KLEUR IN DORDRECHT 1800 - 1900

INHOUD

7	Ten geleide
11	Stad en kleur
19	Dordtse Kleuren
27	Opzet van het onderzoek
33	Verfbestekken
45	Vijf casussen
111	Conclusies en aanbevelingen
115	Geraadpleegde literatuur en archieven

ten geleide

t

Begin negentiende eeuw woedde er een hevige strijd onder architecten, over kleur op gebouwen.

De Franse architect Jacques Ignace Hittorff (1792-1867) had met eigen ogen gezien dat op de Griekse tempels in Selinunte op het eiland Sicilië schilfertjes verf aanwezig waren in heftige kleuren.¹ Tot dan toe was aangenomen dat in de oudheid de kleuren van het materiaal zelf werden getoond zonder toevoegingen zoals verf of gepigmenteerd pleisterwerk. De vondst van Hittorff en de bevestiging daarvan destijds door andere architecten als Gottfried Semper en Henri Labrousse leidde tot een herwaardering van kleur en verf; de Griekse oudheid bleek minder puur dan gedacht.² Het neo-classicisme in Nederland is desondanks vrij eenvoudig van kleurstelling gebleven, met de imitatie van materiaal als uitgangspunt. Dat geldt zeker voor het werk van de Dordtse stadsarchitect Georg Nicolaas Itz (1799-1869), een tijdgenoot van Hittorff. Hij beperkte zich bij de kleurstelling van het door hem herontworpen Stadhuis omstreeks 1840 tot *'wit met een weinig geel gebroken'* als kleur voor het pleisterwerk van de gevels – een benadering van Bentheimer zandsteen - en voor een grijze plint om hardsteen na te bootsen.³

Om meer te weten te komen over het kleurgebruik op gebouwen in Dordrecht in de negentiende eeuw is tussen april en december 2009 in opdracht van de Sector Monumentenzorg van de gemeente Dordrecht door Kees Rouw, Hendrik Groeneweg en Lisette Kappers een oriënterend onderzoek verricht, dat zich toespitst op onderzoek naar verfbestekken, foto's en ingekleurde ontwerptekeningen, en het nemen en analyseren van kleurmonsters op panden uit die periode. Vier buitengewone bouwwerken en complexen spelen daarin een rol: het gepleisterde blok woningen met schildkap aan de Toulonselaan 89-107 ontworpen in 1895 door architect Hendrik Adrianus Reus (1872-1932) samen met zijn vader – in de volksmond is dit rijksmonument beter bekend als 'het Italiaanse blok'; de Oud Katholieke kerk Maria Maior, gebouwd naar ontwerp van stadsbouwmeester George Nicolaas Itz aan de Voorstraat 118/120, waarvoor in 1842 de eerste steen werd gelegd; de reeks aaneengesloten nu geheel witte panden aan de Singel 224-236 en het pand de Korenbeurs aan de Bomkade 11 eveneens ontworpen door architect Itz. Een eerder verricht onderzoek naar het kleurgebruik op het Stadhuis kon in het kader van dit project worden toegevoegd, zodat uiteindelijk sprake is van vijf casussen.⁴

¹ Hittorff reisde in 1822 naar Sicilië en publiceerde hierover onder andere in 1851 in *Restitution du temple d'Empédocle à Selinonte, ou l'architecture polychrome chez les Grecs*.

² Meerdere architecten uit Europa maakten in navolging van Hittorff de reis naar Italië en zorgden voor een heftige polemiek over dit onderwerp aan het begin van de negentiende eeuw. Een belangrijke publicatie in dit verband is: Van Zanten, *The Architectural Polychromy of the 1830s*.

³ Zie het bestek voor het schilderen van het door Itz verbouwde Stadhuis: Stadsarchief 5 inv.nr 279 tm 301 d.d. 14 mei 1838.

⁴ Dit onderzoek en de daarop geïnspireerde kleurstelling heeft, na goedkeuring door de Monumentencommissie van de stad Dordrecht, geleid tot een nieuwe kleurstelling van de voorgevel en aanvullend tot de plaatsing van een vergulde belettering.

Het onderzoek heeft meer inzicht gegeven in de gehanteerde principes bij kleurtoepassing en over de toegepaste kleuren in Dordrecht in de negentiende eeuw. De uitkomsten van dit oriënterend onderzoek kunnen worden benut voor een aanvulling op het project Dordtse Kleuren dat zich tot nu toe vooral concentreerde op de historische binnenstad. Ondanks de korte tijd dat dit onderzoek in beslag nam, kon toch veel materiaal worden verworven, zowel in diverse archieven als 'in situ' in de vorm van kleurladders en naderhand tijdens laboratoriumonderzoek. Het onderzoek kan daardoor een bijdrage leveren aan de feitelijke kennis binnen het project Dordtse Kleuren en aan de landelijke herwaardering voor historische of op de historie geënte kleurtoepassing in de architectuur, die gemeten naar het aantal publicaties sterk lijkt toe te nemen.

Veel dank is verschuldigd aan de medewerkers van de Sector Monumentenzorg van de Gemeente Dordrecht Heleen Kromkamp en Conny van Nes; Tineke Oostendorp, die de laboratoriumproeven voor haar rekening heeft genomen; de medewerkers van het Stadsarchief Dordrecht; de bewoners van het pand Toulonselaan 84 Heleen en Carst Kraaijeveld voor het genereus en langdurig ter beschikking stellen van hun pand voor het kleuronderzoek; alle mensen die zich namens de Oud-Katholieke Kerk voor dit project hebben ingezet, waaronder Piet Almekinders en Louk Straver; het echtpaar Jacky en Piet Bos, de huidige bewoners van de Korenbeurs; huiseigenaar Coster van het pand Singel 228; Theo Derksen van Schildersbedrijf Derksen die samen met Harry Booij van Luijten VVZ belangeloos zorgden voor optimale werkomstandigheden voor de onderzoekers en fotograaf Huib Kooyker.

Kees Rouw

Hendrik Groeneweg

Lisette Kappers

Pagina 8:

De Franse architect Jacques Ignace Hittorff,
getekend door Jean Auguste Dominique Ingres, 1829

stad en kleur

S

De kleur van de stad, wat is dat eigenlijk? Voor de één zijn dat de objecten die het stadsbeeld vullen: auto's, fietsen, bussen, neonreclames. Voor de ander is dat het natuurlijke milieu in de stad: het groen en het water van de aangrenzende rivier of zee, of van de grachten en binnenhavens. De kastanjabomen langs de Wolwevershaven, de bruine beuk op het Grotekerksplein bijvoorbeeld en de grijsgroene kleur van het water in de Voorstraatshaven, als het om typisch Dordtse locaties gaat. Dit rapport heeft betrekking op een derde categorie: de kleuren die op onderdelen van gebouwen zijn aangebracht door middel van verf en pleisterwerk of die de toegepaste materialen van die gebouwen zelf hebben, zoals baksteen en natuursteen.

De Nederlandse kleuronderzoekers Alfons Cock en Floor van Dusseldorp hebben de kleuruitingen in een stad in deze drie categorieën ondergebracht en ze nader getypeerd. Zij spreken over de cyclische, dynamische en statische milieuvariabelen: *'Het natuurlijke milieu met zijn wisseling van jaargetijden, dag en nacht, staat bij uitstek voor het cyclische element'*, schrijven zij in 1984 in hun door de Stichting Kleur Buiten uitgegeven publicatie *Twaalf kleurstellingen*, recent verschenen in een nieuwe Nederlands-Engelse uitgave met als titel *'12 colour propositions for urban planning'*.⁵ Het dynamische wordt vertegenwoordigd door lichtreclames, banieren, auto's, kleding en is sterk aan trends onderhevig. Deze categorie kleuruitingen is bij uitstek het domein van trendwatchers en modekoningen. De gebruikte kleuren zijn bewust expliciet en krachtig. De kleuren waar dit rapport over gaat, typeren Cock en Van Dusseldorp als de meer statische kleurtoepassingen.

Deze derde categorie kleurdragers in een stad, die van gebouwen en openbare bouwwerken, is van een andere orde, is trager, tijdlozer en wordt - als het om historische binnensteden gaat - bepaald door een lange architectonische traditie en ook door de traditie van verf en pigmenten. Dit type kleurgeving is tevens meer verbonden met het eigen karakter van een stad. Het zijn *'kleuren met een gebrek aan stelligheid'* zoals Max van Rooij, voormalig cultureel commentator van NRC Handelsblad dit ooit omschreef.⁶ Schrijver en essayist K. Schippers hield het in zijn lezing *'De gekleurde stad'* op 6 maart 2005 in Dordrecht op *'aarzelende kleuren'*. Historische steden ontleen identiteit aan hun eigen kleuren. Denk maar eens aan het Italiaanse Bologna, dat zelfs de naam *'de rode stad'* draagt, de Indiase stad Jaipur, sinds 1876 ook bekend onder de bijnaam Pink City of dichterbij huis, in de provincie Limburg, het witte stadje Thorn. Die daadwerkelijk toegepaste kleuren waren simpelweg het gevolg van het toegepaste materiaal of van de beschikbare pigmenten, gekoppeld aan de wens om het onderliggende materiaal te idealiseren of juist op een ander materiaal te laten lijken.

⁵ De eerste publicatie van het werk van Van Dusseldorp en Cock verscheen in het tijdschrift *De Architect* en vervolgens in 1984 in het boekje *Twaalf Kleurstellingen*, uitgegeven door de Stichting Kleur Buiten; begin 2010 verscheen een geheel vernieuwde, aangevulde tweetalige editie door Floor van Dusseldorp, eveneens bij de Stichting Kleur Buiten.

⁶ Van Rooy sprak deze tekst uit tijdens de opening van de tentoonstelling *Pas Op! Geverfd!* in Dordrechts Museum in september 1995.

Tonzwart Torengoud

Rodermont Amicitia Witsen Geel

DE GEKLEURDE STAD

De poging om in Dordrecht iets terug te vinden van de oorspronkelijke kleuren op eeuwenoude huizen is buitengewoon dichterbij. De namen alleen al, Loodwit, Tonzwart, Bentheimer Donker, om enkele voorbeelden te noemen, die mogen niet verloren gaan.

Het plan *Dordtse kleuren* is een initiatief van Stichting de Stad. De architecten Hendrik Groeneweg en Kees Rouw kregen aan de hand van prenten en verfmonsters werkelijk een vermoeden van de kleuren die in het hoofd van zeg een zeventiende eeuwse hebben rondgespeeld.

Daar lieten ze het niet bij. Huizen als *Henegouwen* en *Dit is in Beverenburch*, beide in de Wijnstraat, werden opnieuw geschild-

K. SCHIPPERS

derd om zo dicht mogelijk bij de originele tinten te komen. Het lukt niet voor de volle honderd procent, maar je kunt wel met aarzelende kleuren tasten naar het gezicht van de vroegere straten.

Toen ik door de Wijnstraat liep, begon ik me af te vragen welke rol de kleur speelt als je gewoon op straat loopt. Dat kun je je immers ook vandaag afvragen en het blijft niet tot Dordrecht beperkt.

Welke betekenis heeft de kleur in de stad? Als een eerbetoon aan alle vakmensen in Dordrecht wil ik proberen daar achter te komen. Iedereen kan het doen, zei Céline. Je hoeft je ogen maar te sluiten.

Dukdalf

In de afgelopen decennia is op meerdere plekken in Europa onderzoek gedaan naar de kleuren van steden. Een nog altijd toonaangevend project in dit verband is het *Piano del Regolatore del colore* in Turijn. Door twee jonge architecten Germano Tagliasacchi en Riccardo Zanetta is op basis van een eerdere studie uit 1978 door onder meer G. Brino een kleurenplan opgesteld voor de controle en bepaling van kleuren op de hoofdzakelijk gepleisterde gevels in het historisch centrum van de stad Turijn.⁷ Hun plan is gebaseerd op een kleurenschema dat tussen 1800 en 1850 in Turijn is gerealiseerd; zij hebben dit op creatieve wijze nieuw leven ingeblazen en ontvingen daarvoor in 1985 de Sikkensprijs.⁸ Omstreeks 1800 kwam in de Noord-Italiaanse stad Turijn een minutieus kleurenplan tot stand dat de gepleisterde gevels van kleur voorziet, waarmee een strikt gereguleerd, polychroom stedelijk beeld wordt beoogd. Nog steeds beschikt de stad Turijn over een eigen gemeentelijk adviesbureau voor kleurtoepassing op gevels in het historische stadscentrum. Door een drietal kleuradviseurs worden kleurenschema's voor alle gevels gemaakt, op basis van een eigen kleurenwaaier met 107 kleuren voor pleisterwerk, hout en metaal. Het initiatief van de stad Turijn in nauwe samenwerking met Akzo Nobel/Sikkens vond onder meer navolging in Barcelona, Rome, Moskou en recent in Portofino, een schilderachtig plaatsje aan de noordwestkust van Italië.⁹

Een geheel andere type kleurstrategie is die voor Parijs door Georges Eugène Hausmann die zich in het midden van de negentiende eeuw inzette voor een sterk geregisseerd monochroom stadsbeeld in zandkleurig natuursteen. Vooral in historische steden in Italië en Spanje zijn de afgelopen decennia kleurenplannen tot stand gekomen die sterk gericht zijn op thema's als stedelijke identiteit en cultuurhistorie, waarbij ook het aspect van citymarketing om de hoek komt kijken. Het project Dordtse Kleuren – een inspirerend voorbeeld voor andere vergelijkbare ruimtelijke opgaven - is een typisch Hollandse variant van dergelijke kleurenplannen - met een rijke diversiteit aan bouwstijlen uit alle tijden door elkaar heen - waarbij de cultuurhistorie de basis en inspiratie vormt om in de tegenwoordige tijd verantwoord en voorzichtig vernieuwend met kleur om te gaan.

Pagina 13:

Vier bladzijden (5 tm 8)

uit het boekje *De gekleurde stad* door

K. Schippers, vormgegeven door

Richard van den Dool

⁷ De belangrijkste publicatie over dit project: *Dipingere La Città. Il Piano del Colore; L'Esperienza pilota di Torino*. Turijn, een uitgave van Umberto Allemandi & C. uit 1996.

⁸ Zie o.a.: Tagliasacchi, G. & R. Zanetta, Award 85. Kleurenschema's voor Turijn 1800-1985. Sassenheim, Sikkens Price Foundation, 1985.

⁹ In 2006 verscheen het onderzoek *Piano del Colore/Portofino*, gesponsord door Akzo Nobel/Sikkens. Het onderzoek resulteerde in een kleurenreeks van 65 kleuren voor gepleisterde muren en 6 kleuren voor hout en staal.

Ook andere Nederlandse steden besteden meer en meer aandacht aan hun kleurgebruik op gebouwen. Dat gebeurt in sommige nieuwbouwwijken zoals bijvoorbeeld - geheel in de traditie van de Duitse architect Bruno Taut (1880-1938) – in Ypenburg bij Den Haag en in de Regenboogbuurt in Almere, waar afwisselend samenhang in kleur en kleurcontrast is nagestreefd.¹⁰

Maar vooral historische binnensteden zijn het voorwerp van onderzoek naar kleuren. Zo ging in 1993 een onderzoek van start naar het vroegere kleurgebruik in Maastricht, uitgevoerd door de onderzoekers De Boer en Van Dusseldorp in samenwerking met de RACM – de voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed - en het Restauratie Atelier Limburg, is de stad Leiden bezig met onderzoek en ook de stad Den Bosch investeert tijd en geld in dit onderwerp: de eerste resultaten hiervan werden gepresenteerd op 5 april 2008 tijdens een lezing door bouwhistoricus Harriën van Dijk bij het Bosch Architectuur Initiatief.¹¹

Een onderzoek dat goed vergelijkbaar is met dat in Dordrecht werd verricht in 2006 door Kees Rouw namens I Colori [Architectuur & Kleur] in de negentiende-eeuwse historische kern van het centrum van de stad Tilburg en dat resulteerde in het rapport *De Tinten van Tilburg*.¹² In juli 2008 verscheen de uitvoerige studie *Kleur doet leven* van Nora Leijen naar het historische kleurgebruik op 16de en 17de eeuwse gevels in Amsterdam, waarin zij pleit voor meer kleuronderzoek in Amsterdam.¹³ Kennelijk is de kleur van de stad een tot de verbeelding sprekend gegeven. Tevens kan de interesse voor kleur worden gezien als een indicatie dat er behoefte is aan een heroriëntering op het gangbare kleurgebruik. Nu de vanzelfsprekende kleurontwikkeling van de afgelopen eeuwen lijkt weggevallen, dient zich de vraag aan naar een visie op kleur voor de nabije toekomst.

Omslag van het rapport *De Tinten van Tilburg*, door I Colori [Architectuur & Kleur] in opdracht van de gemeente Tilburg, 2008.

¹⁰ Zie Cock, A. en F. van Dusseldorp o.c., blz.10-11, 22, 26-27 en 48-49. Daarin ook het kleurenplan voor de toekomstige Dordtse wijk Stadswerven, zoals samengesteld door Hendrik Groeneweg en Kees Rouw in 2005.

¹¹ Op deze avond, georganiseerd door Stichting BAI, werden de eerste resultaten van het onderzoek getoond, aangevuld met een lezing over het kleuronderzoek, dat is verricht in De Aubette in Straatsburg door kleurdeskundige Mariël Polman.

¹² Vermoedelijk zal Tilburg in 2010 ook een eigen kleurenwaaier uitbrengen voor het deel van de stad ten zuiden van het station, dat op de nominatie staat om een van rijkswege beschermd stadsgezicht te worden.

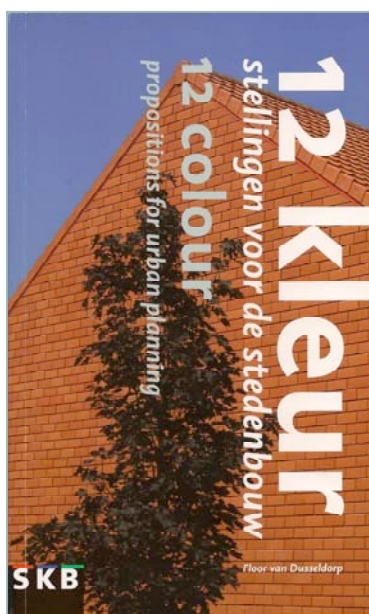
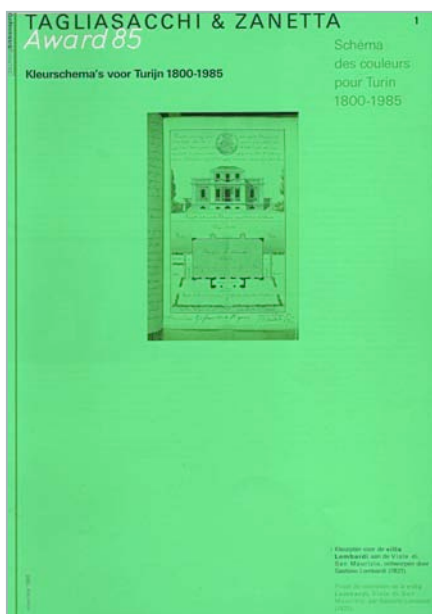
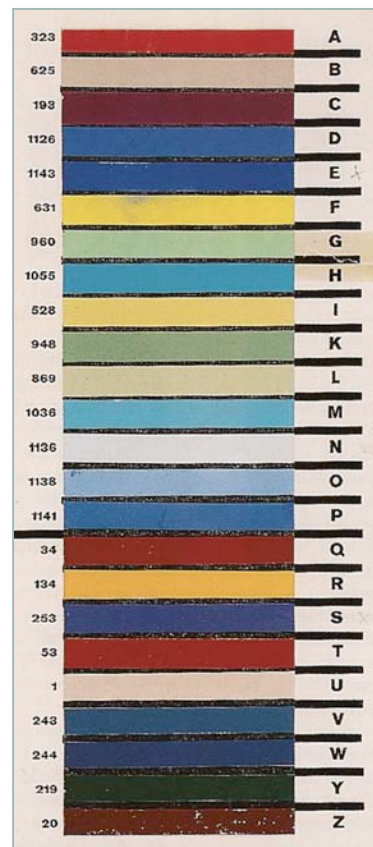
¹³ De studie van Leijen betreft een afstudeerscriptie (master architectuurgeschiedenis en monumentenzorg) uit juli 2008, aan de Universiteit van Utrecht (departement Letteren/Kunstgeschiedenis).

Boven rechts: Kleurenreeks, die door architect Bruno Taut is toegepast in zijn eigen woonhuis in Dahlewitz in 1927.

Onder links: Omslag van de brochure die behoort bij de Sikkensprijs uit 1985, toegekend aan de Italiaanse architecten Germano Taggiasacchi en Ricardo Zanetta.

Onder midden:
Uitgave van de Stichting Kleur Buiten, verzorgd door Floor van Dusseldorp 2010.

Onder rechts:
K. Schippers *De gekleurde stad*, eerste uitgave uit een reeks boekjes van lezingen over het thema 'de stad', uitgegeven door Stichting De Stad in Dordrecht.

Boven: Palazzo aan het Piazza Castello in Turijn met een kleurstelling in okergeel en lichtblauw gebaseerd op het plan van Taggliasacchi en Zanetta, voorjaar 2005.
(foto Kees Rouw)

Rechts: de kleurenwaaier van Turijn, met 107 kleuren, onderverdeeld naar pleisterwerk, hout en ijzer. (foto Kees Rouw)

Volgende bladzijde:

De waaier 55 Dordtse Kleuren, uitgegeven door Stichting De Stad en de Gemeente Dordrecht in maart 2005 in een oplage van 1500 stuks; in 2009 verscheen een tweede druk.
(foto Willem Schilder)

55 Colours of Dordrecht

DORDRECHT

5

KLEUR

dordtse kleuren

Het meest omvangrijke en spraakmakende project in Nederland op het gebied van kleuronderzoek en kleurstrategie in historische steden is anno 2010 in Nederland nog steeds *Dordtse Kleuren*, toegespitst op het kleurgebruik in de monumentale binnenstad van Dordrecht. Het project is begonnen in augustus 1993, toen in Dordrecht een discussieavond plaatsvond met als thema ‘De kleur van de stad’, georganiseerd door werkgroep De Stad, een groep van architecten, beleidsmedewerkers van de gemeente en kunstenaars, die zich inzet voor de kwaliteit van de architectuur en de openbare ruimte in Dordrecht. Sprekers op die avond waren kunsthistoricus Ed Taverne en Wim Denslagen, werkzaam bij wat nu de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heet. Met de steden Turijn en Barcelona als voorbeeld werd gediscussieerd over de meerwaarde die een kleurenplan of –strategie, geënt op de historie van de kleur in die stad, voor de ruimtelijke kwaliteit zou kunnen hebben. Een eerste oriënterend onderzoek was het logische vervolg; dit idee kreeg vorm door drie toenmalige leden van werkgroep De Stad, Hendrik Groeneweg, Kees Rouw en Jan Stada. *Een oriënterend onderzoek naar de kleurtoepassing op gebouwen in de historische binnenstad van Dordrecht in de vorm van enig archiefonderzoek en het nemen van monsters op representatieve panden, waarbij de diverse architecturen van de afgelopen eeuwen elk de nodige aandacht krijgen.*¹⁴ Dat was de eerste opdracht aan deze drie *selfmade* kleuronderzoekers. In het voorjaar van 2002 werd het onderzoek uitgebreid gepresenteerd in het kader van het Belvédèreproject van het Ministerie van VROM. Een brede aanpak was bij het onderzoek uitgangspunt: niet alleen op zoek in het omvangrijke Stadsarchief, van de stad Dordrecht – de oudste stad van Holland – maar ook de monumentenpanden in en zoveel mogelijk te weten zien te komen over historische verf- en kleurtoepassingen en waar mogelijk deze gegevens aan elkaar koppelen. De gehele binnenstad bestuderen zou neerkomen op monnikenwerk. Om die reden werd gekozen voor het principe van de proeftuin, een afgebakend herkenbaar deel van de stad, waar doelgericht informatie kon worden vergaard en uiteindelijk de voorgestelde kleuren in werkelijkheid getest. Het meest noordelijke deel van de Wijnstraat, van de Groothoofdspoor tot de Gravenstraat, werd die proeftuin, met zijn architectonische en stedenbouwkundige rijkdom als het ware een metafoor voor de gehele Dordtse binnenstad.

Vorige bladzijde:

Portretfoto van George Nicolaas Itz,

Stadsbouwmeester van Dordrecht van 1832 tot 1867

(Stadsarchief Dordrecht)

¹⁴ Zie: Groeneweg, H., Rouw, K., Stada, J., *Dordtse Kleuren*. Dordrecht, Werkgroep De Stad, maart 2002, blz. 11.

Met hulp van het laboratorium van Akzo Nobel Coatings werden verfmonsters genomen en kleurladders gemaakt van een representatieve selectie van panden. Meest waardevol waren de kleurmonsters van het Huis De Onbeschaamde, een pand uit het midden van de zeventiende eeuw naar ontwerp van Pieter Post en van Het Zeepaert met zijn gotische natuurstenen voorgevel uit 1495. Circa veertig verflagen werden aangetroffen op een kozijn in De Onbeschaamde: in één oogopslag werd ruim twee eeuwen kleurontwikkeling zichtbaar. Een andere bron vormden de prenten van stadsgezichten, vooral die uit de negentiende eeuw van de nauwkeurige tekenaar Johannes Rutten.

En dan was er de vondst van 37 verfbestekken in het Stadsarchief. Over een periode van 1626 tot 1928 stond het allemaal op papier: de toegepaste kleuren, de onderdelen waarop ze moesten worden aangebracht en het soort verf. Een voorbeeld: in een verfbestek uit 1755 over het schilderen van houten leien van een kraan lezen we dat *deze een blauwen leije couleur moeten krijgen: ze werden dus geschilderd als echte leien*. Ook kon worden aangetoond dat hardsteen of verwante natuursteensoorten blauwgrijs of soms in een gele Bentheimer kleur werden geschilderd. En dan was er de groene metaalkleur uit *Spaansch groen aangemaakt bestaande in vier deelen metaal kleur uit geel en zwart en één deel donker Spaansch groen*. Geheel duidelijk waren die historische bronnen overigens niet altijd. Wat te denken van verhullende zinsneden als *wit met een weinig geel gebroken*. Wel konden de kleuren door het combineren van omschrijvingen in de verfbestekken - vanaf begin negentiende eeuw voorzien van receptuur en mengverhouding - en de prenten en verfmonsters redelijk worden getraceerd, zeker toen daarvan nog kleurtrapjes werden vervaardigd door kleurendeskundige Olga van der Klooster.

Nagenoeg alles aan en op een gebouw werd geschilderd. Niet alleen kozijnen, ramen en kroonlijsten, ook natuursteen, metselwerk, zelfs regenpijpen en lood. Zo vermeldt een verfbestek uit 1765 voor schilderwerk aan het dan nog gotische stadhuis *dan voorts met alle het andere werk, soo hout & dat cooper, loot als anders nog twee mael met goede olijverven veth moeten overschilderen*. Verder blijkt het kleurbeeld van de stad Dordrecht in de afgelopen eeuwen langzamerhand lichter en steeds minder divers te zijn geworden.

Sterke okertinten worden uiteindelijk ingeruild voor beschroomde zandsteenachtige kleuren, al hebben okertinten nog lang het kleurenpalet van de stad bepaald; de aquarellen en schilderijen van Willem Witsen tonen dat aan. Waar de architectuur van de stad zich zelden te buiten gaat aan frivoliteiten als uitbundige kroonlijsten met kuiven en voluten is het kleurbeeld ook sober te noemen. De gele kleurcomponent - *geelen engelschen oocker, bentemmer, steen graeu* - heeft in de stad langdurig de overhand, ook blauwe kleuren met typeringen als *steen blaauw* en *als den blauwen steen* komen veelvuldig voor. Engels rood, Engels bruin, dodekop en incidenteel vermiljoen vertegenwoordigen de rode kleurcomponent. Groen komt voor in kleurtyperingen als metaalkleur vanaf 1750 en later Spaans groen. En altijd is er het loodwit - puur en vanaf eind zeventiende eeuw als basis van de zogeheten Bentheimer kleur - en het tonnezwart voor hekken, bruggen en gevelankers. Omstreeks 1830 wordt daaraan een vleugje Spaans groen toegevoegd. De Dordtse zoektocht maakt het mogelijk met enige autoriteit iets te zeggen over de ontwikkeling van het kleurgebruik in de afgelopen eeuwen en de mate waarin deze overeenkomt met of juist verschilt van die in andere steden. Met regelmaat is tijdens het onderzoek gesproken over het nut van een eventuele kleurenstrategie, in de geschiedenis van de stad een onbekend

fenomeen. Kleurtoepassing op gebouwen vond vroeger als vanzelfsprekend plaats, met de nodige voorzichtigheid, zeg maar traagheid, door een technische innovatie of de vondst van een nieuw pigment. Toch is voor een kleurenstrategie gekozen: naar het oordeel van de onderzoekers kan het strategisch gebruik van kleur de ruimtelijke kwaliteit en identiteit van historische steden vergroten. Tevens kan de individuele architectonische kwaliteit beter tot uiting komen en kunnen in onbruik geraakte kleuren weer nieuw leven worden ingeblazen.

Kleur wordt zichtbaar in de stad

De samenstelling van een goed bruikbare kleurenwaaier is van onschatbare waarde om die strategie in de praktijk toepasbaar te maken voor de eigenaren, gebruikers of bewoners van panden. De aandacht voor kleur kan dan letterlijk zichtbaar worden in de stad. Uiteindelijk gaat het om een zorgvuldig geregisseerd evenwicht waarbij de ruimtelijke en historische continuïteit wordt gewaarborgd: de gevelwand als één stedelijk geheel en niet als verzameling losse gebouwen die toevallig in één rooilijn zijn samengebracht. Verfijningen en verbijzonderingen kunnen binnen de samenhangende compositie zorgen voor het nodige contrast. Belangrijkste uitgangspunt van de voorgestelde kleurenstrategie is het subtiel terugbuigen van de kleurontwikkeling in de tijd: van de nagenoeg witte kleuren weer naar een meer okergetinte gebouwde omgeving, zonder een breuk met de huidige kleurstellingen te veroorzaken. Kleuren kunnen weer iets explicieter worden, rekening houdend en in balans met de huidige uitstraling van de architectuur met sterk gedonkerd en vervuild metselwerk en natuursteen. Verder wordt meer ruimte geboden om in te spelen op de architectuurperiode waaruit een pand stamt. Vergeten kleuren als dodekop, metaalkleur en steenblauw kunnen weer een rol gaan spelen. Door middel van de verzadiging van de kleuren kan worden ingezoomd op de ontstaansperiode: iets donkerder basiskleuren voor oudere panden. Andere aanbevelingen van de onderzoekers betreffen behalve het samenstellen van een kleurenwaaier een databank voor kleuren, een monsterkoffer met grote kleurstalen om ter plekke de kleuren optimaal te kunnen beoordelen, meer aandacht voor kleuronderzoek bij bouwhistorische verkenningen en de mogelijkheid van een kleursubsidie.

Kleur in uitvoering

Ook bij de uitwerking van de kleurenstrategie en het preciseren van de juiste kleuren bewees de proeftuin zijn nut. De huidige kleurstellingen waren al aan het begin van het onderzoek in beeld gebracht, nu was het de beurt aan eventuele nieuwe kleuren. Op basis van een historische interpretatie van de aangetroffen kleuren werd gaandeweg het onderzoek gestart met de opbouw van een werkpalet.

Gerangschikt in de tijd ontstond een subtiel regenboog van historisch geïnspireerde kleuren. Ingekleurde gevelwanden maakten de kwaliteit van voorgestelde kleurveranderingen inzichtelijk. Niet de exacte kleuren van vroeger maar de interpretatie daarvan, waarbij nadrukkelijk plaats werd ingeruimd voor moderne kleuren, die geheel volgens de traditie het karakter hebben van materiaalimitatie. Het werkpalet transformeerde uiteindelijk in een kleureselectie: de eerste waaier van 55 Dordtse Kleuren was een feit.

De geschiedenis van de stad heeft een plaats gekregen in deze waaier, want behalve een technische codering zijn alle kleuren voorzien van een eigen naam, die verwijst naar historische materialen en kleuren, bijzondere Dordtse gebouwen of architecten.

De manifestatie 48 uur kleur

Met financiële steun van het Ministerie van VROM in het kader van het Innovatie Programma Stedelijke Vernieuwing zijn vervolgens veertig monumentale panden van kleuradviezen voorzien. Alle kleuren ondergingen daarbij hun definitieve vuurproef. Met recht kan worden gezegd dat de stad Dordrecht durft, door in deze typisch Hollandse stad ruimhartig andere kleuren toe te staan. De definitieve presentatie van de 55 Dordtse Kleuren in maart 2005 is de bekroning van dit project en vormt tegelijkertijd de aanzet tot een brede toepassing van deze bijzondere kleurenwaaier.

Het onderzoek en de uitkomsten hebben geleid tot een eigen kleurenwaaier van 55 Dordtse Kleuren die nu op grote schaal in de stad wordt toegepast, door particulieren maar ook door woningcorporaties en architecten. De waaier is een tool' gebleken waarmee op een relatief eenvoudige en dus ook goedkope manier de typisch Hollandse stad Dordrecht met panden uit alle stijlperioden en in diverse architectuurstijlen aan ruimtelijke kwaliteit heeft gewonnen. Het kleurgebruik in de stad is langzaam maar zeker een essentiële factor geworden in het ruimtelijk beleid van de stad Dordrecht.

Dat bleek overduidelijk tijdens de druk bezochte driedaagse manifestatie 48 uur kleur in Dordrecht, korte tijd daarna gevolgd door een speciale uitgave van de Stichting Kleur Buiten 'Kleurroute Dordrecht'.¹⁵

De negentiende eeuw

Het onderzoek naar het kleurgebruik in Dordrecht in de negentiende eeuw is een logische vervolg in dit project, dat aan de kennis en het enthousiasme voor kleur een nieuwe impuls zal geven, uiteindelijk bedoeld om - in de woorden van schrijver/essayist K. Schippers - *'zo dicht mogelijk bij de originele tinten te komen. Het lukt niet voor de volle honderd procent, maar je kunt wel met aarzelende kleuren tasten naar het gezicht van de vroegere straten.'*¹⁶

¹⁵ In 2005 verscheen het boekje *Kleurroute Dordrecht/55 Dordtse Kleuren*, een uitgave van Stichting Kleur Buiten, met teksten van Paul Groenendijk, gewijd aan de thema's *Dordtse kleuren*, *Stad, kleur en identiteit*, *Werk in uitvoering*, *Stadswerven* en *Kleurroute*.

¹⁶ K. Schippers, *De gekleurde stad* Dordrecht, Wagner & Van Santen, 2005, blz.8.

Twee bladzijden met voorbeelden van uitgevoerde projecten en publicaties in het kader van *Dordtse Kleuren*, en beelden van de manifestatie *48 uur kleur* in maart 2005.

Drie dagen kleur
in de historische binnenstad
van Dordrecht
op meerdere lokaties

4 **K** 8 **L** u **E** u **U** r **R**

Kunstkerk
Centrum Beeldende Kunst
Dordrechts Museum
Teekengenootschap Pictura

4, 5 en 6 maart 2005

4 **K** 8 **L** u **E** u **U** r **R**

VRIJDAG 4 MAART
• Stad Kleur Identiteit
Forumsdiscussie met Pieter Bannenberg, Ed Taverne, Hans Ultee,
Frits Palmboom, Liesbeth van der Pol en Bob van Reeth
onder leiding van Bert van Meggelen
• Presentatie kleurenpalet Stadswerven, toekomstige wijk van Dordrecht in de rivier
• Bijzonder kunstproject door Evelyn Jansen

ZATERDAG 5 MAART
• Kleurrijke Huizen [Colourful Houses]
Vier workshops in vier monumentale panden.
Met Heide Hinterthür, Hans Vrijmoed, Olga van der Klooster en Jeroen Wilbrink
• Tentoonstelling 55 kleuren/40 huizen
Rondleidingen door de stad met Hendrik Groeneweg,
Heide Hinterthür en Kees Rouw
• Films over kleur
• Presentatie van de waaier 55 Dordtse Kleuren

ZONDAG 6 MAART
• Tentoonstelling De Geverfde Stad
• Lezing over de kleur van de stad door K. Schippers
• Dichters over kleur: Jan Eijkelboom, Hans Verhagen,
Marieke van Leeuwen en Rogi Wieg

www.48uurkleur.stichtingdestad.com
of bel/mail met Mirjam Hanssen info@stichtingdestad.com of (078) 639 98 70

Abrahamse De Kock Architecten • Akzo Nobel Coatings • Architectenmaatschap Groeneweg & Van der Meijden
Belvédère • Bouw- en Aannemingsbedrijf Zwoluwé bv • Borboom & Hamm Advocaten • De Goede Schilders bv
De Kwaastent bv Aannemingsbedrijf • Dura Vermeer • ESW Architecten bv • Gerrichhuizen & Partners b.v.
Mr. J.C.A.M. Huijgens Advocatenpraktijk bv • Huurman bv • Interstede • Lugten Malschaert Architecten
Luijten vzw • Meijers Schilders bv • Ministerie van vrom/vesv • o2p Makelaars • Provincie Zuid-Holland
Schildersbedrijf Wilfried van der Laars • Waltmann & Co. Dordrecht n.v.

© 48 uur kleur is een concept van Stichting De Stad Dordrecht

opzet van het onderzoek

O

Bij het onderzoek naar het kleurgebruik in de stad Dordrecht op gebouwen uit de negentiende eeuw is in principe dezelfde methodiek gevolgd als destijds bij het eerste project *Dordtse Kleuren*, dat uiteindelijk resulteerde in een waaier van 55 Dordtse Kleuren. Dat houdt in een brede aanpak, gebaseerd op een combinatie van veldwerk in de vorm van het nemen van kleurmonsters op de gebouwen, en archiefonderzoek (foto's, tekeningen en verfbestekken). Wel is er bewust gekozen voor andere accenten dan destijds: in het nu uitgevoerde onderzoek is meer aandacht gegeven aan het maken van kleurladders in het werk, aangevuld met laboratoriumonderzoek. Daardoor kunnen met enige zekerheid de werkelijk destijds toegepaste kleuren worden getraceerd, met inachtneming van het feit dat veroudering, vergeling en vervuiling en de toegepaste verfsoort ook hun invloed daarop kunnen hebben gehad. In haar scriptie *Kleur doet leven* uit 2008 stelt Nora Leijen: *'Een veel gehoord punt van kritiek op het kleuronderzoek van Dordrecht is dat men teveel heeft gebaseerd op tekeningen en schilderijen van stadsgezichten uit de negentiende eeuw. Er is maar een beperkt aantal verfbestekken onderzocht en ook het stratigrafisch onderzoek is nauwelijks uitgevoerd.'*¹⁷ Op zich zit daarin een kern van waarheid, gezien met de kennis van nu, maar ruim vijftien jaar geleden, bij de start van het project Dordtse Kleuren, bestond nog geen stedelijk kleuronderzoek, laat staan een methodiek waarop een dergelijk onderzoek verricht zou moeten worden.¹⁸ Voor de stad Amsterdam stelt Leijen overigens zelf vast: *'Het onderzoek naar historische kleuren op gevels van monumenten in Amsterdam is een onontgonnen gebied. Er is weinig kennis over de kleuren die in het verleden werden toegepast in de Amsterdamse architectuur.'*¹⁹

Omslag van het rapport van Nora Leijen

¹⁷ 'Kleur doet leven' Nora Leijen, blz. 51.

¹⁸ Destijds werden vooral de inzichten van Zantkuyl, die sterk waren beïnvloed door het kleurgebruik in Amsterdam, en de individuele visie van Rob van Maanen als leidraad gehanteerd; het onderzoek in Dordrecht was destijds bedoeld als Hollands antwoord op de kleuronderzoeken in Italië, daarin energiek en liefdevol bijgestaan door Hans Ultee van Akzo Nobel/Sikkens.

¹⁹ 'Kleur doet leven' Nora Leijen, blz. 5.

In het huidige aanvullende onderzoek naar kleurgebruik op gebouwen in de negentiende eeuw in Dordrecht is de aandacht voor historische afbeeldingen van de gebouwen geheel naar de geest van de tijd verschoven van ingekleurde prenten naar zwart-wit foto's. Verfbestekken uit de negentiende eeuw waren al vertegenwoordigd bij het eerste onderzoek, maar konden vanuit de archieven van het Stadsarchief in Dordrecht worden aangevuld. Deze verfbestekken geven informatie over kleuren in relatie tot gebouwen en gebouwonderdelen, en tevens over de toe te passen schildertechniek. Van de voortgang in het onderzoek is tussentijds verslag gedaan aan de Sector Monumentenzorg van op 3 juni 2009.

De toegepaste onderzoeksmethoden

Bij dit onderzoek is als de belangrijkste bron het object zelf gekozen. Op de te onderzoeken oppervlakken kan onder vele later aangebrachte lagen de originele verflaag nog aanwezig zijn. Om deze op te sporen is stratigrafisch onderzoek verricht. Dit is gebeurd door met een scalpelmessje laag voor laag verflagen in vakjes weg te krabben, waardoor een zogenoemde kleurladder ontstaat. Een kleurladder vertoont alle verflagen vanaf de eerste grondlaag tot de allerlaatste overschildering. Alle ladders zijn gefotografeerd, gedocumenteerd en geanalyseerd.

De hiermee verkregen informatie is aangevuld met informatie uit archieven, zoals tekeningen, geschreven stukken, waaronder soms verfbestekken en fotomateriaal. Ook is een aanvullende onderzoeksmethode – laboratoriumonderzoek - toegepast. Hiertoe wordt van het te onderzoeken object een coupe (monster) genomen, een doorsnede van alle verflagen tot in de ondergrond, die vervolgens in het laboratorium onder de microscoop bekeken kan worden. Dit brengt helderheid over de volgorde van lagen, de kleur, de verkleuring, de laagdikte, de pigmenten, de vuilafzetting en tevens kan de verfsamenstelling bepaald worden.

De kleurmeting is gedaan d.m.v. 'waaieren'. Met behulp van een moderne kleurenwaaier wordt de kleur gekozen die het dichtst de oorspronkelijke kleur benadert. Helemaal exact kan dit nooit zijn aangezien de kleurbenadering door de tijd heen zo verandert, dat in de huidige waaiers de oude kleuren simpelweg niet meer voorkomen. Maar het kan wel een goede indicatie geven. De in dit rapport genoemde referentiekleuren zijn afkomstig uit de waaiers:

- Sikkens Colour Collection 3031, versie 03, 01/99
- Herfst & Helder kleurenwaaier²⁰

²⁰ Tekstuele verantwoording van de wijze van onderzoeken door Lisette Kappers.

De keuze van de te onderzoeken panden

Na een uitgebreide rondgang door de stad en na overleg met de Sector Monumentenzorg is een eerste groslijst gemaakt van panden die op kleurgebruik zouden kunnen worden onderzocht. Uitgangspunten daarbij waren:

1. Pand gebouwd in de periode 1800-1900 en nog grotendeels in originele staat.
2. Architectonisch interessant en representatief.
3. Vermoedelijk nog oudere verflagen aanwezig op de buitengevels.
4. Bij voorkeur gesitueerd in de negentiende-eeuwse schil.
5. Medewerking van de eigenaar vereist.

Onder de panden die in aanmerking zouden kunnen komen bevonden zich aanvankelijk ook onder meer de neo-renaissancistische villa Rozenhof, gebouwd in 1893 door A.L. van Gendt; het metaarhuisje bij de Israëliëse begraafplaats aan de Nieuwe Weg van architect H. Linse uit 1869; het uit 1893 daterende pand Singel 97 van architect Willem Kromhout Czn. en het gepleisterde pand Stationsweg 1 uit 1880, beter bekend als William's Place. Hoewel enkele panden marginaal buiten de te onderzoeken periode vielen, zijn ook deze nader in het werk bekeken: het ensemble van woningen in de Adriaan van Bleijenburgstraat van architect J.C. Schotel, gebouwd tussen 1900 en 1903; de twee woongebouwen uit 1902 die samen de Hallincqhof vormen, naar ontwerp van de Dordtse architect H.W. Veth; de stadsvilla Cronenburgh uit 1906 van architect Bernardus van Bilderbeek aan de Wijnstraat 134²¹ en het pand Singel 268 – nu in gebruik als bankgebouw – een ontwerp uit 1909 van Eduard Cuypers. Vooral de villa Rozenhof en de Hallincqlaan zijn – mede gelet op hun uitzonderlijke architectuurhistorische kwaliteit – uitgebreid bekeken op nog aanwezige verflagen, maar bleken niet meer over originele verflagen meer te beschikken; tot dezelfde conclusie kwamen de onderzoekers bij het metaarhuisje aan de Nieuwe Weg. Ook veel andere panden bleken bij inspectie op locatie grondig te zijn onderhouden of gewijzigd waarbij het originele verfpakket was verwijderd of door bouwkundige vernieuwingen verdwenen. Uiteindelijk bleef een viertal te onderzoeken panden over, die elk op hun eigen specifieke manier zijn onderzocht, in chronologische volgorde:

²¹ Hoewel kleuronderzoek als gevolg van meerdere grondige schilderbeurten hier niet zinvol was, bestaat er wel een omschrijving door architect Van Bilderbeek van de wijze waarop de villa is gematerialiseerd: *'genuanceerde Brabantsche klinkers met plint en raamdorpels van geelgrijs, Beiersch graniet en lateien, banden enz. van Oberkirchnerzandsteen.'* De voordeur van deze stadsvilla is uitgevoerd in blank gelakt hout. Zie: *Bouwkundig Weekblad jrg. 29/44 (30 oktober 1909).*

Casus 1

De Korenbeurs aan de Bomkade 11, gebouwd in 1834 naar ontwerp van stadsarchitect George Nicolaas Itz.

Casus 2

De Oud Katholieke Kerk Maria Maior aan de Voorstraat 118/120, eveneens naar ontwerp van Itz, gereedgekomen omstreeks 1843.

Casus 3

Het woonhuis Singel 228, één tussenwoning uit een rij van zeven nagenoeg identieke neo-classicistische woonhuizen, gebouwd omstreeks 1875.

Casus 4

Het woningblok Toulonselaan 89-107, waarvan de tussenwoning 93-95 (oorspronkelijk twee woningen) kon worden onderzocht. De architect van dit Italiaans ogende blok uit 1895 is Dordtenaar H.W. Veth.

Dankzij de medewerking van de eigenaren konden hier ter plekke kleurladders worden gemaakt, in veel gevallen aangevuld met onderzoek in het laboratorium van Tineke Oostendorp.

Enkele jaren geleden was al onderzoek verricht naar de oorspronkelijke kleuren van het Stadhuis aan het Stadhuisplein 1. Als gevolg van de grondige restauratie door ing. W. van den Berg van ruim twintig jaar geleden konden hier geen kleurladders meer worden gemaakt. Wel was het mogelijk de bevindingen uit het oorspronkelijke verfbestek en van foto's van rond de eeuwwisseling van het Stadhuis in dit onderzoek in te voegen. De nieuwe kleurstelling is inmiddels aan de voorgevel aan het Stadhuisplein uitgevoerd naar advies van Hendrik Groeneweg en Kees Rouw, in opdracht van de Gemeente Dordrecht.

YZERGIETTERY
L.J. ENTENOVEN & Co

18

17

14,15,16

13

12

11

10

9

7,8

5,6

3,4

2

1

0

1/1

verfbestekken

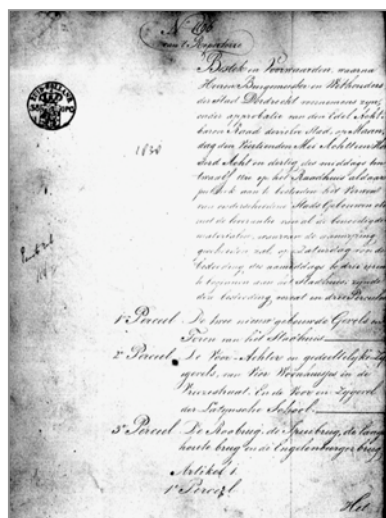
VERFBESTEKKEN

V

Al in de eerste fase van het onderzoek naar de kleuren, die in de stad Dordrecht op gebouwen werden toegepast, was uitgebreid aandacht besteed aan verfbestekken. In het rapport *Dordtse Kleuren* uit 2002 wordt melding gemaakt van 37 verfbestekken die zijn aangetroffen, voornamelijk in Stadsarchief 5 inv. nrs. 297-301.²² Als we ons beperken tot de negentiende eeuw was er destijds sprake van negen verfbestekken. Het onderzoek van deze bestekken is destijds ook betrokken bij de analyse en conclusies in het rapport uit 2002. In het kader van het nieuwe onderzoek naar het kleurgebruik van de architectuur in de negentiende eeuw, is getracht in het Stadsarchief Dordrecht meer aanvullende informatie te vinden, die het kleurbeeld in die periode zou kunnen aanvullen en preciseren.

Het onderzoek leidde tot de vondst van vijf negentiende-eeuwse verfbestekken en van rekeningen van de schilders in het geval van de Oud-Katholieke Kerk.²³

Uiteindelijk leidde dat tot 14 onderzochte verfbestekken plus een viertal rekeningen van de schilder, ingediend direct na de bouw van de Oud-Katholieke Kerk. Deze documenten beslaan een periode van 1808 tot 1888.

Eerste blad van het verfbestek

Voor het schilderen van het stadhuis

14 mei 1838

(Stadsarchief Dordrecht)

²² Zie: Groeneweg, H., Rouw, K., Stada, J., *Dordtse Kleuren*. Dordrecht, Werkgroep De Stad, maart 2002, blz. 26 tm 36.

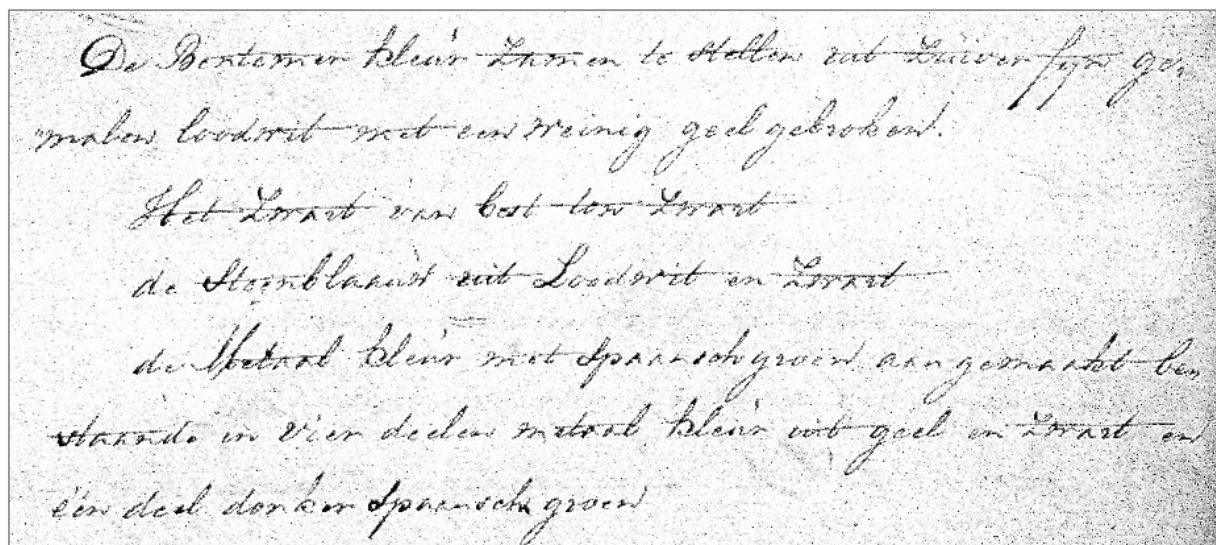
²³ Stadsarchief Dordrecht Toegangsnummer 800. Het gaat om rekeningen van J. van den Ven & Zoon uit 1842.

1

13 augustus 1827 [Stadsarchief 5 inv. nr. 279 tm 301]

'Het verwen van de Militaire kazern, oudtijds den Bagijnenhof, vier bruggen en verdere werken en zulks in vier perceelen met Leverantie van daartoe benodigde Materialen hier onder breder gespecificeerd'

Kleuren die we in dit bestek voor het verven van de militaire kazerne aantreffen zijn: zwart, bruin, bentheimer en de kleuren steenblauw (uit loodwit en zwart) en metaal (uit geel, zwart en één deel spaans groen) Omheiningen worden in een bruine kleur geschilderd: *'De Heijningen om de Erven agter dezelve, zullen langs de gang en plaats van de soepkokerij en het Erf agter van den Want drie maal en aan van Heck zijn zijde tweemaal met bruin oververwt moeten worden.'* Voor een brugwachtershuisje wordt een combinatie van bentheimer en metaalkleur voorgeschreven: *'De aannemer zal de Balanzen van de Roobrug boven op grond verwen, en vervolgens met de binten ..planken, loopleuning, houten gebinten, tot aan den trap langs de aardappelmarkt, met de gebinten, tot aan den trap bij 't Bosche Veer (?) en op den hoek bij baas van de Ven, tweemaal met Bentemer kleur, de keerplanken met steenblauw en het Huis van Brugwagters Huisje aldaar tweemaal met metaal kleur en bentemer moeten oververwen.'*

Fragment van bladzijde 5 van het verfbestek

d.d. 13 augustus 1827 in

Stadsarchief 5 inv.nr. 279-301

2

1828 [Stadsarchief 5 inv. nr. 279 tm 301]

Dit verfbestek heeft betrekking op het schilderen van de Kaaswaag, de Groothoofdspoor , de Sint Jorispoot en andere openbare gebouwen. Dit bestek bevat geen specifieke mededelingen over kleuren voor buitenschilderwerk.

3

20 februari 1832 [Stadsarchief 5 inv. nr 279 tm 301]

Onderwerp van dit bestek is het schilderen binnen en buiten van de nieuwe aanbouw aan het dan nog gotische stadhuis. Het enige deel van gebouw aan de buitenzijde dat specifiek wordt benoemd is de voordeur, deze dient donkergroen te worden, samengesteld uit zwart met een achtste deel spaans groen, en vervolgens gevernist. Hoewel dit rapport betrekking heeft op de buitenzijde van gebouwen is het ook de moeite waard kennis te nemen - in artikel 2 *Bepaling der Kleuren* - van de uitvoerige omschrijving van de beoogde kleurstelling voor de interieurs, waaruit blijkt dat er een kleurontwerp was voor de afzonderlijke kamers en dat daarvoor speciale kleurstalen waren aangemaakt.

‘Over het algemeen wordt bepaald, dat de te verwen zullen zijn, voor zoo ver deze niet door de stalen worden aangeduid als volgt:

In de Woning voor de Concierge de keuken effen donker bruin geverwd

De overige vertrekken eene donker gevlamde houtkleur, overeenkomstig het staal Nummer Een, gevernist

De kasten en bedsteden in deze vertrekken voorkomende aan de binnen zijde ordinair geel, zoo wel de onderlage etc. als de planken en de Kasten

In de gang alle de daar in voorkomende houtwerken eene ligt geele gevlamde Kleur, zoo als het staal Nummero twee, gevernist

De deur aan de Straat uitkomende aan de buitenzijde donkergroen gevernist

Alle de deuren en de tweede en daar aan volgendeboven Vestibule van kleuren als het staal Nummero drie, met stant olij aan gemaakt

De houtwerken op de Secretarie voorkomende, te verwen, volgens het staal Nummero vier, de kasten enkel aan de buitenzijde, de deuren der kasten aan de binnenzijde dezelfde kleur ongevlamd

De in deze Kamer voorkomende aanrecht gevlamd mahonie kleur, en alles te vernissen, gelijk mede ook de nog te plaatsen lessenaars kleuren en vernissen de vallen binnen en buiten

De betimmering over de nis op de secretarie voorkomende, moet geschilderd worden, zoo als de nis zelve gewerkt is, de daarop aan te brengen ornamenten te bronzen op best porcelijn wit, mat van grond

De vergaderkamer voor Heeren Hoofd Directeuren dezer Stadswerken Gebouwen en Landerijen, te verwen volgens het staal Nummero vijf, het op de muren aan te brengen doek te plamuren en op de beste wijze te behandelen, en alle vakken met randen af te zetten

De op deze Kamer nog te plaatsen kast en lambrizeringen, mede te verwen volgens het staal

Alle de overige appartementen zoo boven als benede te verwen volgens het staal Nummero vijf bovengenoemd met stant olij aangemaakt, de houtseparatiedriemaal wit te lijmen

Den grooten trap alle de boomen, leuning en omloopen, van onder af tot boven toe, met zuiver blanke dunne ... lijmen vervolgens donkerbruin volgens het staal Nummero Zeven te verwen, en verderte vernissen
De balusters van den trap en de welke op den aanrecht op de secretarie voorkomen, uit metaal groen een weinig op te bronzen en te vernissen
De plafonds in alle de beneden vertrekken en de onderzijde der trappen en het beschot op den beneden en boventrap wit te verwen
Alle de ramen in het gebouw voorkomende gelijk de kamers zelve te verwen, de dakdeelen en betimmering en het bovenste gedeelte van den omloop van den trap met wit te verwen
De zwarte verw voor zoo ver die mogt noodig zijn te maken uit best gedempt zwart, met gekookte lijnolij aangemaakt, zullende onder het zwart een achtste deel spaans groen worden vermengd'

4

28 april 1834 [Stadsarchief 5 inv. nr. 279 tm301]

Het verwen van onderscheide Stadsgebouwen (Het gebouw het Tribunaal de buitengevels; de Groothoofdspoor en Toren, de Voor- en achtergevel van de Kaaswaag, de Paarde Watermolen, het klappershuisje in de Boomstraat en de Joppetoren of Geervlietschen Tol en de kappen boven de Vischbanken der Zeevisch Markt)

Voor het Tribunaal worden dezelfde kleuren voorgeschreven als bestaand. Wat de Groothoofds Poort en Toren betreft wordt aangegeven: *'de wijzerplaten aan den Toren zullen tweemaal met zwart oververwt, de uurletters wijzer ringen benevens de windvaen eerst gegoudverwt en daarna met ducaten goud verguld te worden'*

In Artikel 4 Aart der Materialen volgt nog een kort resumé van de belangrijkste kleuren: Bentheimer Kleur, Metaal Kleur en zwart bestaande uit *'best tonzwart met een vijfde gedeelte spaansgroen gemelleerd'*. In vergelijking met het bestek uit 20 februari 1832 valt op dat er een grotere dosis spaans groen aan het zwart wordt toegevoegd.

5

1 juni 1835 [Stadsarchief 5 inv. nr. 279 tm 301]

Het verwen van onderscheide Stadsgebouwen

Verfbestek voor de onder meer de Berkepoort, de Israëlitische kerk, de IJzer-Waag en Bovenhuis. Opnieuw een onderhoudsbestek: voor de Berkepoort worden de kleuren als bestaand weer voorgeschreven; de wijzerplaten van de Israëlitische kerk worden zwart geverfd en uiteindelijk met *Ducaten goud* verguld.

Voor het interieur van deze kerk treffen we omschrijvingen als: *'de zitbanken en de gallery etc. Te eikenhouten; de kast, tribune en balustraden mahoony gevlamd'*. Na deze behandeling worden deze met *'beste blanke Copal gevernicht'*. Plafonds en balken worden *'ligt grijs'*. De IJzer-Waag krijgt buiten een nieuwe verflaag in een combinatie van *'steenblauw of bentheimer'* en Kleuren die genoemd worden zijn onder meer steenblauw en bentheimer. In het hoofdstuk Aard der materialen lezen we: *'De Bentheimer kleur zamen te stellen uit zuiver fijn gemale loodwit met een weinig geel gebroken; De Metaalkleur met best geel en best zwart en een vijfde deel spaansch groen aangemaakt; het zwart uit zuiver beste ton zwart met een vijfde gedeelte spaans groen gemeleerd'*.

6

24 oktober 1837 [Stadsarchief 5 inv. nr. 279-301]

Het Verwen van het navolgend ijzerwerk het welk bij of aan het Marktpllein dezer Stad is of zal worden gestelt

Het bestek heeft betrekking op candelabers, een balustrade en het ijzerwerk van de pomp.

'De Candelabers moeten op de menie eens geolijfd en daarna oververwd worden met een bronsgroen met spaansch groen, bruin en oker en zwart tezamen gesteld.(...) De Balustrade en het ijzerwerk der Pomp moet tweemaal met sterk drogend zwart gemelleerd met tweederde spaansch groen en bruine oker zindelijk oververwd worden, overeenkomende met het groen der Candelabers.'

7

14 mei 1838 [Stadsarchief 5 inv.nr. 279 tm 30]

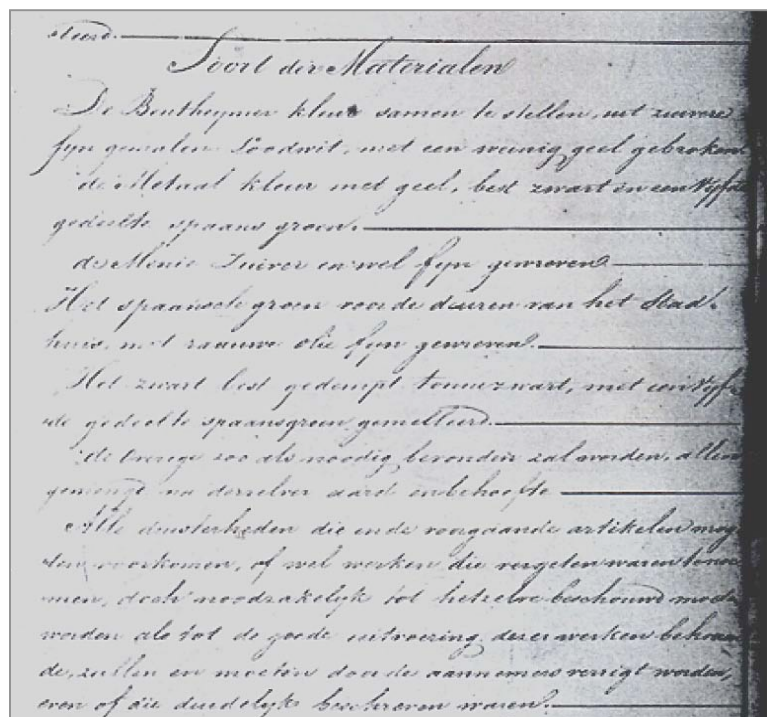
Het verwen van onderscheidene stadsgebouwen (...) De twee nieuw gebouwde Gevels en toren van het Stadhuis

De Voor- Achter en gedeeltelijke Zijgevels van vier Woonhuijsjes in de Vriezestraat en de voor en zijgevel der Latijnsche School, De Roobrug, de Spuibrug, de lange houte en de Engelenburgerbrug

Een belangrijk verbestek dat betrekking heeft op het opnieuw schilderen van het stadhuis na de transformatie door stadsbouwmeester Itz in een neo-claccicistisch bouwwerk.

Te lezen valt: *'het steenwerk der gevels moet viermaal gegrond en daarna opgeverwd worden in zodanige kleur als zal worden opgegeven'*. In het hoofdstuk *Soort der Materialen* worden de te gebruiken kleuren duidelijk beschreven. Hieruit blijkt dat de deuren van het stadhuis

Fragment met daarin aanwijzingen voor de samenstelling van de kleuren uit het bestek voor het schilderwerk van het door Itz getransformeerde Stadhuis. (Stadsarchief Dordrecht)

8

11 september 1865 [Gedrukte bestekken]

Bestek van het schoonmaken en schilderen van de Groothoofdspoort, de toren van de Nieuwkerk, de Kruidtoren en nog een reeks andere gebouwen. Over de kleuren aan de buitenzijde van de gebouwen bevat dit bestek weinig informatie, behalve over de hekken van de begraafplaats, die zwart dienen te worden met een achtste deel Spaans groen. Voor het interieur treffen we omschrijvingen als *grijs*, *geëikenhout* en *porcelein-grijs*.

9

25 juli 1870 [Gedrukte bestekken nr. 28/12 d.d. 25 juli 1870]

Het verwen der leuning van de Nieuwbrug

Een compact bestek waarin de kleur van het staalwerk van de leuning van de brug wordt omschreven als: *‘spaansch groen vermengd met zinkgroen, waarvan de verhouding moet zijn 11 deelen spaansch groen en 5 deelen zinkgroen’*. De aannemer mag niet langer dan veertien dagen over deze werkzaamheden doen.

Nieuwe aangetroffen verfbestekken

10

Juli 1808

Het verwen van den agtergevel, en eenige binne vertrekken van gemelde huys

Dit bestek heeft betrekking op het *‘Nieuwe woonhuys binne Dordrecht’*, onduidelijk blijft waar dit is gesitueerd. Geen mededelingen over de kleuren op de buitengevels, die blijven zoals bestaand, *‘alle Eijserwerken eens zwarten’*. Schilderwerk binnen van de gehele eetkamer dient te gebeuren in een *‘olyf cleur’*

11

4 april 1828 [Stadsarchief Toegangsnummer 29 inv. nr. 47]

Het verwen van het Pakhuis op de Kuipershaven in gebruik tot ‘s Rijks Entrepot en verdere werken met leverantie van daartoe benodigde Materialen

Een compact bestek dat begint met het vaststellen van de basiskleurstelling: *‘De aannemer zal alles wat zich aan de buitenzijde van het Pakhuis op de Kuipershaven in gebruik tot ‘s Rijks Entrepot, met de deur tot ingang van de kosterwoning, geverwt bevind met bentemer en metaalkleur tweemaal moeten over verwen’*. Verderop – in artikel 2 lezen we: *‘De vier licht-ramen van de kosterwoning zullen aan de buite zijde tweemaal met bentemer kleur oververwt en de beweging vadezelve tweemaal met ...teer met een weinig bruin doormengd overteerd moeten worden’*. Nauwkeurig wordt de metaalkleur omschreven: *‘spaansch groen (...) bestaande in vier deelen metaal kleur uit geel en zwart en één deel donker spaansch groen’*.

12

1848

Het verwen van voornoemd weeshuis staande en gelegen in de wijnstraat Lett. B No zoo binnen als buiten met de aanhoorige keukens, kookhok, en secreten

In het eerste artikel lezen we: *‘ook zal de aannemer alvorens hij met het verwen begint van iedere kleur een staal plankje moeten leveren ten keuze van Heeren Directie ten einde hunne goedkeuring daar over te geven*

13

14 april 1888 [Stadsarchief Dordrecht]

Het verwen van de woning enz. verhuurd aan den Gemeentegeneesheer staande aan den Dubbeldamschen weg aldaar

Een bestek dat betrekking heeft op één woning, waaraan binnen en buiten schilderwerk verricht dient te worden. Over het buitenwerk is het bestek beknopt: *‘Het houtwerk van het loodsje achter de woning, het vloertje op het plat boven den koepel, de buitentrappen en de heijning zullen worden gestopt en tweemaal overgeverfd. De teakhouten buitendeuren zullen tweemaal vernist worden en de ijzeren paneelen in dezelfde in bronskleur afgewerkt. Het hek aan den weg zal worden vernist.* Binnen treffen we afwerkingen als: houtkleur (trap), bronskleurig (balusters) en porceleinverf (deuren, ramen, etc.).

14 (extra bestek aangetroffen in het NAI)

?? (NAI, Rotterdam/Archief Eduard Cuypers)

Bestek en voorwaarden voor het bouwen van een schoolgebouw voor bijzonder M.U.L.O. met onderwijzerswoning aan den Singel te Dordrecht

Bouwkundig bestek met weinig verwijzingen naar kleurtoepassingen: *‘Al het hout- en ijzerwerk dat aan de buitenlucht is blootgesteld (...) af te zetten in diverse kleuren als door de directie zal worden aangegeven, de afvoerbuizen daaronder begrepen’.* Het schuurtje wordt uitwendig geverfd en inwendig tweemaal grijs geschilderd; houten hekken buiten worden bestreken met bruine teer, de afvoerpijpen worden wit.

Foto van het schoolgebouw van Eduard
Cuypers aan de Singel
(NAI Rotterdam/Archief Eduard Cuypers)

DORDTSE KLEUREN 1800 - 1900

Overzicht aangetroffen verbesteden in het Stadsarchief Dordrecht	
Januari 2010	
Jaar	Onderwerp
1808	Het verwen van den agtergevel, en Eenige binnen vertrekken van gemelde huys
1827	Het verwen van de Militaire kazern, oudstijds den Bagijnenhof, vier bruggen en verdere werken
1828	Het verwen van de Kaaswaag, Groothoofdspoort, het Armen School, Stads Magazijn, Kisthuis, en St. Jorispoort
1828	Het verwen van den nieuwen aanbouw aan het Stadhuis, zoo binnen als buiten
1828	Het verwen van het Pakhuis op de Kuipershaven in gebruik tot s Rijks Entrepot
1834	Het verwen van onderscheide stadsgebouwen (het gebouw het Tribunaal, de buitengevels, de Groothoofdspoort, de voor- en achtergevel van de Kaaswaag)
1835	Het verwen van onderscheide Stadsgebouwen (Berkepoort, het gebouw de Israelitische kerk; de Ijzerwaag en Bovenhuis, het gebouw op den Noordendijk bewoond door de Weduwe de klundertZes Commiesenhuisjes, op onderscheidene plaatsen buiten deze Stad, twee Boom en Brugophaaldershuisjes binnen de Stad, Het Brandspuijthuisje achter de Stadsbank van Leening en de Woning aan de Jorispoort, bewoond door den heer Keeman
1837	Het verwen van het navolgend ijzerwerk het welk bij of aan het Marktpllein dezer stad is of zal worden gesteld
1838	Het verwen van onderscheidene Stadsgebouwen' (...) De twee nieuw gebouwde Gevels en toren van het Stadhuis De Voor-Achter en gedeeltelijke Zijgevels van vier Woonhuisjes in de Vriezestraat en de voor en zijgevel der Latijnse School
1848	Het verwen van voornoemd weeshuis staande en gelegen in de Wijnstraat(...) zoo binnen als buiten
1865	De hierna volgende VERWWERKEN, te weten: het schoonmaken en verwen van de buiten- en binnen-frontgevels van de Groothoofds-poort en den daarop staanden koepel en toren en nevengelegen woning; Den Nieuwen Kerktoren, den Kruidtoren
1870	Het verwen der leuning van de Nieuwbrug
1888	Het verwen van de woning enz. Verhuurd aan den Gemeentegeneesheer staande aan den Dubbeldamschenweg aldaar

Totaal 13 stuks

DORDTSE KLEUREN 1800 - 1900

Kleuren vermeld in de verfbestekken

Januari 2010		1808	1827	1828	1828	1828	1834	1835	1837	1838	1848	1865	1870	1888	Gebouwonderdelen
	Kleur														
1	Steenblauw		■	■				■			■				
2	Bentheimer		■	■		■	■				■				
3	Zwart		■	■		■	■				■				
4	Zwart met spaansch groen						■	■	■	■		■			
5	Dodekop		■												
6	Kastanjebruin		■												
7	Metaalkleur		■	■		■	■			■	■	■			
8	Spaans groen									■	■		■		
9	Bronsgroen/bronskleur										■	■		■	
10	Goud						■	■				■			

vijf casussen

gele zandsteenkleur

lichtbeige

mosgroen

bruin

bentheimer

hardsteenkleur

ducaten goud

bronskleur

casus 1

bomkade 11

CASUS 1: KORENBEURS

Locatie

Bomkade 11

3311 JD Dordrecht

Bouwjaar

1834

Status

Rijksmonument

Beknopte omschrijving object

Het rijksmonument de Korenbeurs is gebouwd in 1834 aan de Bomkade, in de nabijheid van de rivier de Oude Maas en de Grote Kerk van Dordrecht, in het westelijke deel van de historische binnenstad. Het is één van de eerste gerealiseerde ontwerpen van stadsbouwmeester George Nicolaas Itz in deze stad. Het gestucte neoclassicistische gebouw maakt onderdeel uit van de gevelwand langs de Bomhaven en is sinds de restauratie in 1979 in gebruik als woonhuis. Daartoe zijn in het pand inwendig de nodige aanpassingen gedaan.

De architectuur

De voormalige korenbeurs is een krachtig neo-classicistische gebouw, bestaande uit één bouwlaag, aan de bovenzijde beeïndigd met een attiek. De voorgevel, gesitueerd op het noordoosten, heeft een middenrisaliet met een Toscaanse zuilenstelling. Wat de kleurstelling betreft schrijven Meffert en Schook in 1985: *‘Hoewel men tot dusverre aangenomen had dat een neoclassicistisch gebouw als dit zonder meer wit gepleisterd moest worden, bleek onlangs bij nader onderzoek dat de gevel oorspronkelijk een zachtgele tint had met witgekleurde vlakken in het middenrisaliet. Deze kleuren heeft men dan ook weer bij de laatste restauratie teruggebracht, met een wat donkerder, bijna okerkleurig geel voor de zuilenstelling en het entablement. Het tympaan wordt bedekt met lofwerk dat het symbool van Hermes, de gevleugelde slagenstaf, omsluit.’*²⁴

Meffert en Schook verwijzen naar de genoemde restauratie in 1979 door het echtpaar Rudger Smook en Joyce Smook-Noach dat het gebouw daarna als woonhuis in gebruik nam. Bij de stukken die bij deze restauratie horen bevindt zich een kort kleurenonderzoek (opgesteld door H.H.J. Kurvers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) waarin wordt gemeld dat het gebouw voor de restauratie was geschilderd in gebroken wit en lichtgrijs. Hoewel de voornaamste conclusie uit dit korte kleuronderzoek luidt: *‘Uit het onderzoek van de voorgevel valt niet af te leiden welke kleurenschema’s de architectuur van het gebouw bepaalden.’*²⁵ is niettemin destijds gekozen voor een zeer expliciete kleurstelling.

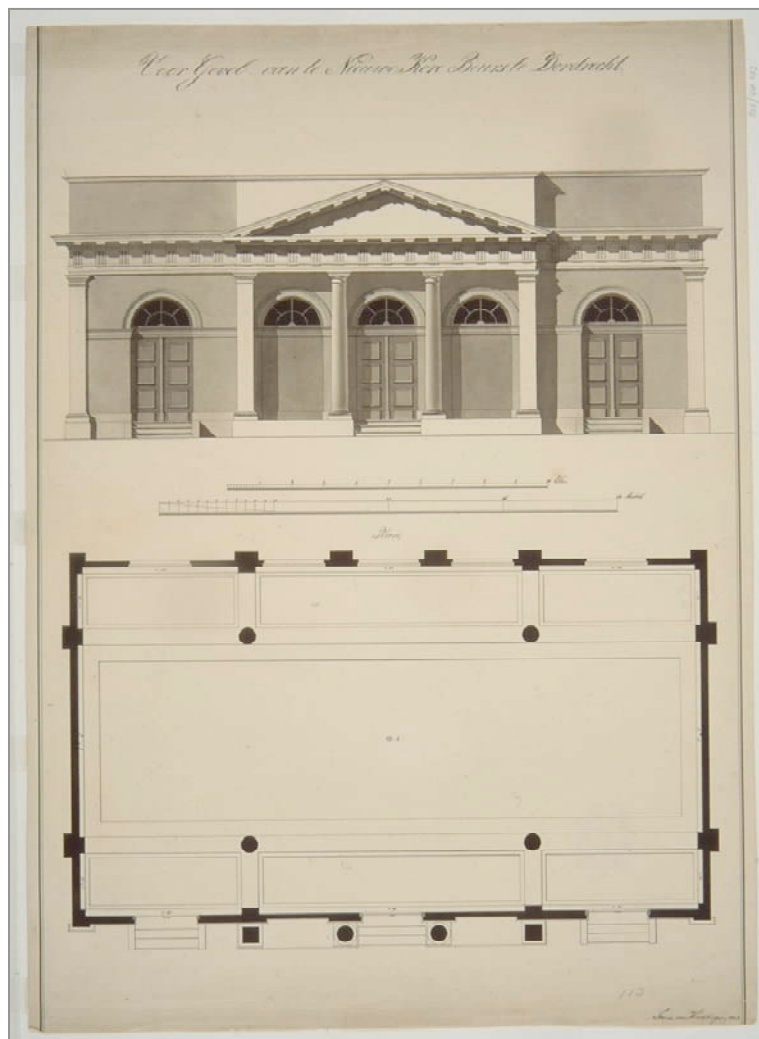
²⁴ A. Meffert en R. Schook. *G.N. Itz Stadsbouwmeester van Dordrecht 1832-1867*, blz. 27

²⁵ Deze documenten zijn bij de verkoop van het pand in 2009 overgedragen aan de nieuwe eigenaren Piet en Jacky Bos.

Foto's en tekeningen

Boven: Tekening van de voorgevel door T. van Heelsbergen, gemaakt in 1845 na de oplevering, niet duidelijk is of dit destijds het uitgevoerde kleurprincipe was. (Stadsarchief Dordrecht/Dordracum Illustratum 551-40052)

Onder: Prentbriefkaart van de Korenbeurs omstreeks 1906. (Stadsarchief Dordrecht/GPV 552-400396)

Boven: Zuurstofdepot op de hoek van
de Bomkade, links de gevel van de
Korenbeurs, datering tussen 1921 en 1930.
(Stadsarchief Dordrecht/Collectie Tollens
556-2331)

Onder: Gezicht op de Bomkade met de Korenbeurs,
gedateerd tussen 1920 en 1926.
(Stadsarchief Dordrecht/GPV 552-400433)

Boven: Bomkade met Korenbeurs vanuit de lucht gezien (vanaf de Grotekerkstoren) in 1950. (Stadsarchief Dordrecht/Collectie Meijers 555- 14289)

Onder: Korenbeurs kort voor de restauratie (Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Volgende bladzijde:
Kleurladder op de gootlijst van de Korenbeurs.
(Foto Lisette Kappers)

De Korenbeurs vóór de restauratie: een schoolvoorbeeld van neoclassicistische architectuur in Dordrecht (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

KB 1
0
1
2
3
4
5
6
7
8
9, 10
11, 12
13
14, 15
16
17
18
19

Resultaten

Onderzocht is een gootlijst die vervangen diende te worden. Van het verfpakket op deze lijst is een kleurladder gemaakt. Uiteindelijk leidde het onderzoek tot een eerste kleuraanduiding, een lichte zandkleurige tint (code ACC F6.15.80), een aanzienlijk lichtere kleur dan in de huidige situatie, hetgeen bij een iets lichter pleisterwerk, zoals de vroegste foto's weergeven, zou leiden tot een zeer lichte gevel. Een andere optie betreft de mogelijkheid dat het pleisterwerk in eerste instantie donkerder was dan het houtwerk, zoals getekend door Van Heelsbergen in 1845. Op basis van een reeks foto's van de voorgevel van de Korenbeurs tussen 1900 en nu, blijkt eveneens dat omstreeks de eeuwsisseling het pand een vrij lichte kleurstelling bezat, in tegenstelling tot de periode 1926-1930, waarin een veel donkerder kleurenpalet lijkt te zijn toegepast, mogelijk zelfs monochroom. De lichte kleurstelling omstreeks 1950 sluit aan bij de bevindingen van zowel Kurvers als ons onderzoek.

Schematische weergave van de
kleurladder, bestaande uit twintig lagen
van de gootlijst van de Korenbeurs

KORENBEURS

Ladder: KB1
Foto: 0907_KB1_KB1a
coupe:
gootlijst

20 okergeel	huidige afwerklaag
19 okergeel	
18 okergeel	meer oker dan 19
17 wit	moderne verf
16 l.beige	moderne verf
15 l.mosgrijs	
14 l.mosgrijs	ietsje mossiger dan 15
13 l.mosgrijs	
12 d.mosgrijs	9,10,11,12 als 1 laag gekrabt, niet afzonderlijk bloom te leggen
11 l.mosgrijs	
10 d.grijs	bijna zwart
9 d.mosgrijs	
8 l.beige	
7 l.mosgrijs	
6 l.grijsbeige	
5 d.grijs	donkere top, vuil ??
4 l.beige	heel ietsje rooier als 1, ook poederig
3 l.beige	heel ietsje rooier als 1, ook poederig
2 grijs	soort cementlaagje, heel hard met korreltjes (zeer fijn zand) opp. niet geheel bloom te leggen, omdat de bovenliggende verf tussen de korreltjes zit
1 l.beige	zeer poederig, geen toplaag bloom te leggen wel homogeen qua kleur ACC F6.15.80 / H&H 1127
0 hout	naaldhout

De eerste uitmonstering betreft een 'bentheimer-' of
zandsteengeel

originele afwerking: licht beige ACC F6.15.80 - H&H 1127

Oostendorp restauratie & onderzoek

Onderzoeksproject: kleungebruik Dordrecht

Opdrachtgever: J. Calori

Monsters: KB 1

Onderzoeksvraag: oorspronkelijke kleur

Onderzoekresultaten

Huissen, 30 okt. 09

Monster: KB 1 Kroonbeurs Boomkade (gootlijst)

onderzoek: verlaagopbouw

techniek: lichtmicroscopie (opvallend licht)

laagopbouw / morfologische omschrijving:

0102-4130

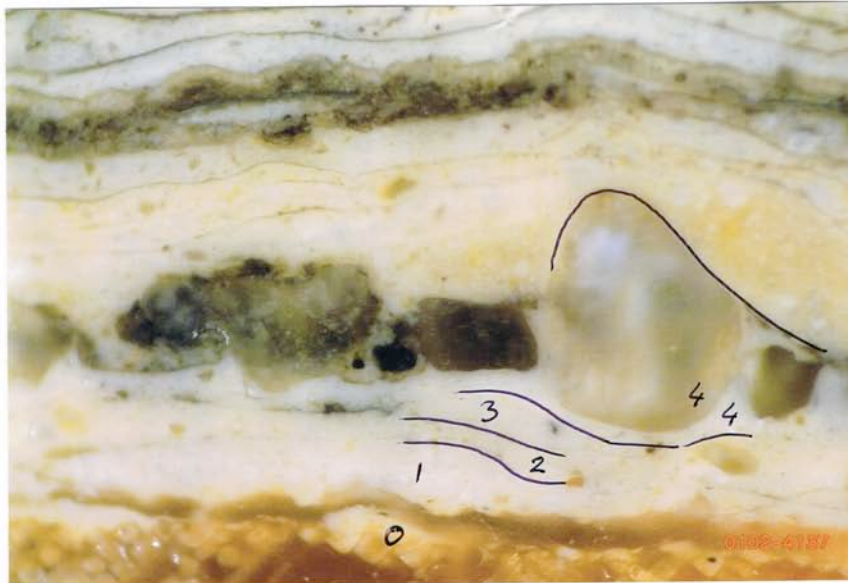
→ herhaling 1^e kleur
→ verflaag met ingebed zand 'zandkleur'
→ 3x identieke verflaag: bleek geel
'zandsteen geel'
} houten drager (naaldhout)

conclusie: de oorspronkelijke kleur was een licht gele 'zandsteenkleur'
Deze kleur is twee of drie keer aangebracht (geen onderscheid in kleur:
ook niet in allereerste laag ('grondering'))
Daarna kwam pas de 'versanding' Z.O.Z.

Oostendorp C.E.C.M.
Restauratie &
Onderzoek

Bredestraat 73 A
tel 026 383 09 77
KvK 09129193

6851 JN Huissen
Postbank 3556792
BTW NL 0118.38.395 B01

- 0: hout (naaldhout)
- 1: 1^e laag: kleur 'bleekgeel' (geel zandsteenkleur)
- 2: 2^e laag: id.
- 3: 3^e laag: id.

Opmerking: Optisch geen verschil tussen 1-2 en 3, dus hoogstwaarschijnlijk is laag 1 grondoring en laag 2 heeft in het zicht gereten en is de eerste oorspronkelijke kleur. (dus ik denk 2x herhaling van de eerste kleur)

4: Zeer grove laag (licht op kwartsdeeltjes: zeer homogeen van grootte en vorm) → geeft als resultaat een grove textuur aan de verflaag.

Als 'kit' voor deze grove laag is een lichter gekleurde verf gebruikt waar de grove korrels bovenuit steken. De kleur van het zand bepaalt de kleur van de laag.

Plaats : DORDRECHT
Object : DE KORENBEURS Bomkade 11-12
betreft : Kleuronderzoek voorgevel

datum : 11 juli 1979
nummer : 79-39
samensteller: Kurvers H.H.J.

Indicatie doc.gegevens :

Het in 1834 door G.N.Itz gebouwde pand bevindt zich in restauratie. Het gebouw is geschilderd in gebroken wit en licht-grijs. Ten behoeve van een kleurbehandeling werd een kort kleuronderzoek uitgevoerd op onderdelen van de voorgevel.

Het onderzoek liep parallel aan een bespreking met arch. Smoek, die op tekening een kleurvoorstel voor de gevel had gemaakt.

Op de linker pilaar (A) -naar het gebouw kijkend- is als kleurlagenvolgorde, gerekend vanaf de oudste laag, het volgende aangetroffen:

- 1 groene aarde of iets wat erop lijkt,
- 2 idem, maar donkerder en koeler,
- 3/5 lagen groen-grijs,
- 6/8 omber-beige lagen,
- 9 groenig beige, donker,
- 10 beige leverkleur-achtig,
- 11 gelige uitvoering van 10,
- 12 helder citroenig beige, zeer licht,
- 13 huidige, warme grijs.

Op de linker kolom (C) :

- 1 vernisachtig groenig, dunlaagje op merkwaardig hard en steenachtig materiaal, licht-grijsblauwig van kleur,
- 2 leverachtig bruin-beige,
- 3 helder, okerachtig beige,
- 4 blank, wit
- 5 huidige, warme grijs, (= A 13).

Aan: H.J.Botti

Afschrift aan X Hoofd O & D

X Districtshoofd:

X Directeur/secretariaat

Stafarchitect

X Hoofd Kunsthist.afdeling

Bronnen- en lit.documentatie

dep pandsdossier

X arch. Smoek

vervolgblad 1

Op de voorgevel, links bij de deur, (B):

- 1 groene aarde of iets dergelijks, (als A1)
- 2 idem, iets blauwer,
- 3 roodachtige laag,
- 4 donkere, koel groene laag,
- 5 beige, vrij donker,
- 6 groen-beige, donker,
- 7/9 enkele omberachtige lagen,
- 10 groen-beige, lichter dan 6,
- 11 helder, rosig beige,
- 12 huidige beige-gebroken wit.

Op het hoofdgestel (architraaf, tympaan) werd als eerste of een der eerste lagen oker aangetroffen. Op het hekwerk vrij donker groen.

De blindnissen laten verschillende, vaak heel donkere, kleuren zien.

De borstwering werd nog niet onderzocht. In het inwendige werd veel oker aangetroffen.

Deze, van het verwachtingspatroon (neo-klassicistische gevel = gebroken wit!) beduidend afwijkende gegevens zullen worden gefotografeerd.

In Heft 1/2 36.Jahrgang 1978 van de Deutsche Kunst und Denkmalpflege heeft collega Gerd Bauer (Landeskonservator Rheinland, Bonn) een verslag gepubliceerd over het blootleggen van een inwendige kleurige afwerking van de villa Frowein in Wuppertal-Elberfeld. Het gebouw stamt uit 1871/72 en is daarmee jonger dan de Korenbeurs in Dordrecht. De kleurgegevens in Wuppertal bevinden zich in een scala van bruin, oker, beige en leverkleuren. Deze lijken op de gegevens die tevoorschijn komen aan de Korenbeurs.

Wat betreft het oker dat binnen zo duidelijk aanwezig is kan niet gezegd worden dat het origineel is. De bij korenhandel zo essentiële heldere lichtinval, nodig bij de beoordeling van de kwaliteit, zou zeker de lichtkleur hebben beïnvloed.

Arch. Smook is met zijn, in aquarel uitgevoerde, kleurvoorstel in de buurt van de oudst aanwijsbare kleuren. In grote lijnen is getracht overeenstemming te bereiken met kleuren uit een waaier. Een kleurbepaling die voor de gevel zelf uitkomt bij beige-leverachtige kleuren -overeenkomstig de gevonden gegevens- er wat betreft de ervóór staande kolommen, pilaren, architraaf en tympaan bij een okerachtige toon -eveneens overeenkomstig de gegevens op het hoofdgestel- lijkt een redelijke keuze te zijndie de 19de eeuwse kleurige afwerking suggereert of zelfs herstelt.

Een niet gering bijkomend voordeel is stellig het grotere, c.q. herstellde, samenspel met andere gebouwen in deze straatwand.

casus 2

stadhuisplein 1

CASUS 2: STADHUIS

Locatie

Stadhuisplein 1

3311 CR Dordrecht

Bouwjaar

1841

Status

Rijksmonument

Beknopte omschrijving object

Door zijn situering haaks op de Groenmarkt, over de Voorstraatshaven heen, vormt het stadhuis een spectaculair moment in de stedenbouwkundige structuur van de oude stad. Eind veertiende eeuw is het nog een koopmansbeurs geheel in gotische stijl, met de ingang aan de Groenmarkt. Bij de verbouwing in de zeventiende eeuw wordt de hoofdingang verplaatst naar het huidige Stadhuisplein. In 1835 acht stadsbouwmeester George Nicolaas Itz (1799-1869) de tijd gekomen het elegante stadhuis om te vormen tot een neo-classicistisch gebouw, compleet met zuilen die een fronton dragen met daarin het wapen van de stad. De aanbesteding werd destijds opgesplitst in meerdere delen o.a. *'Het maken van eenige veranderingen aan de voor- en een der zijgevels en Torentjes van het Stadhuis'*, gevolgd in juni 1835 door de aanbesteding voor *'De verbetering van den Voorgevel en en der zijgevels van het Stadhuis en het bouwen van eenen nieuwen Toren'*. Twee liggende leeuwen flankeren een statige trap in hardsteen. De gevels aan de zijde van de Groenmarkt en het Stadhuisplein werden gepleisterd en naar de smaak van die tijd geschilderd in de kleur *'wit met een weinig geel gebroken'*. Het ontwerp werd door Itz bekroond met een opmerkelijk slank torentje met vier wijzerplaten. De constructieve problemen die ontstonden door de negentiende-eeuwse ingrepen van Itz zijn opgelost tijdens de ingrijpende restauratie door de gemeentelijke restauratie-architect Van den Berg, gereedgekomen in 1985.²⁶

De architectuur

De door Itz symmetrisch bedoelde vernieuwing van de oorspronkelijke gotische voorgevel leidde tot een kloek gepleisterd hoofdvolume met rechts drie extra traveeën die in rood metselwerk zijn uitgevoerd, maar waaroverheen de kroonlijst wel doorloopt. In architectuur is het stadhuis verwant met de Korenbeurs aan de Bomkade. De gepleisterde gevel is opgebouwd als een liggende rechthoek, aan beide zijden verticaal begrensd door Ionische pilasters, met een middenrisaliet met bordes. De toegang bestaat uit vier Ionische zuilen, die een fronton dragen. Het in deze stijl ongebruikelijke torentje bekroont deze compositie. De horizontale gevelopbouw is geheel in stijl, met een basement, een middendeel, een entablement en een attiek met gevelopeningen daarin.

²⁶ Meer over deze restauratie in: H.A. van Duinen en C. Esseboom. *Een leven lang restaureren*, blz. 137-228.

De gehanteerde onderzoeksmethode

In tegenstelling tot de andere vier casussen kon op dit object geen kleuronderzoek worden verricht, aangezien bij de restauratie tussen 1980 en 1985 door architect ing. W. van den Berg al het oorspronkelijke materiaal is verdwenen. Wel is destijds door zowel de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg als de architect kleuronderzoek verricht. In de publicatie over het werk van Van den Berg lezen we: *'De overwegend witte kleurtoepassing uit de periode na 1945 versterkte de tegenstelling tussen het gepleisterde en het niet-gepleisterde deel van de middeleeuwse beuk en de bebouwing in de directe omgeving.'*²⁷ De bronnen voor de okergele tinten, die in deze publicatie worden aangehaald, worden niet geconcretiseerd, wel zijn kleurstudies van de architect en de RDMZ, de voorloper van de huidige Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed, afgebeeld. Bij de oplevering in 1985 werd niettemin weer gekozen voor een helderwitte kleurstelling zonder een zweem van okergeel. Niet genoemd in de publicatie over Van den Berg is het verfbestek uit de bouwtijd (1838), waarin expliciet kleuren en verftechnieken worden vermeld: *'De Borstweeringen zullen zo na mogelijk met de kleur van de hardsteenwerken over een moeten komen'*. Het is niet bekend of de architect destijds van dit bestek op de hoogte was.

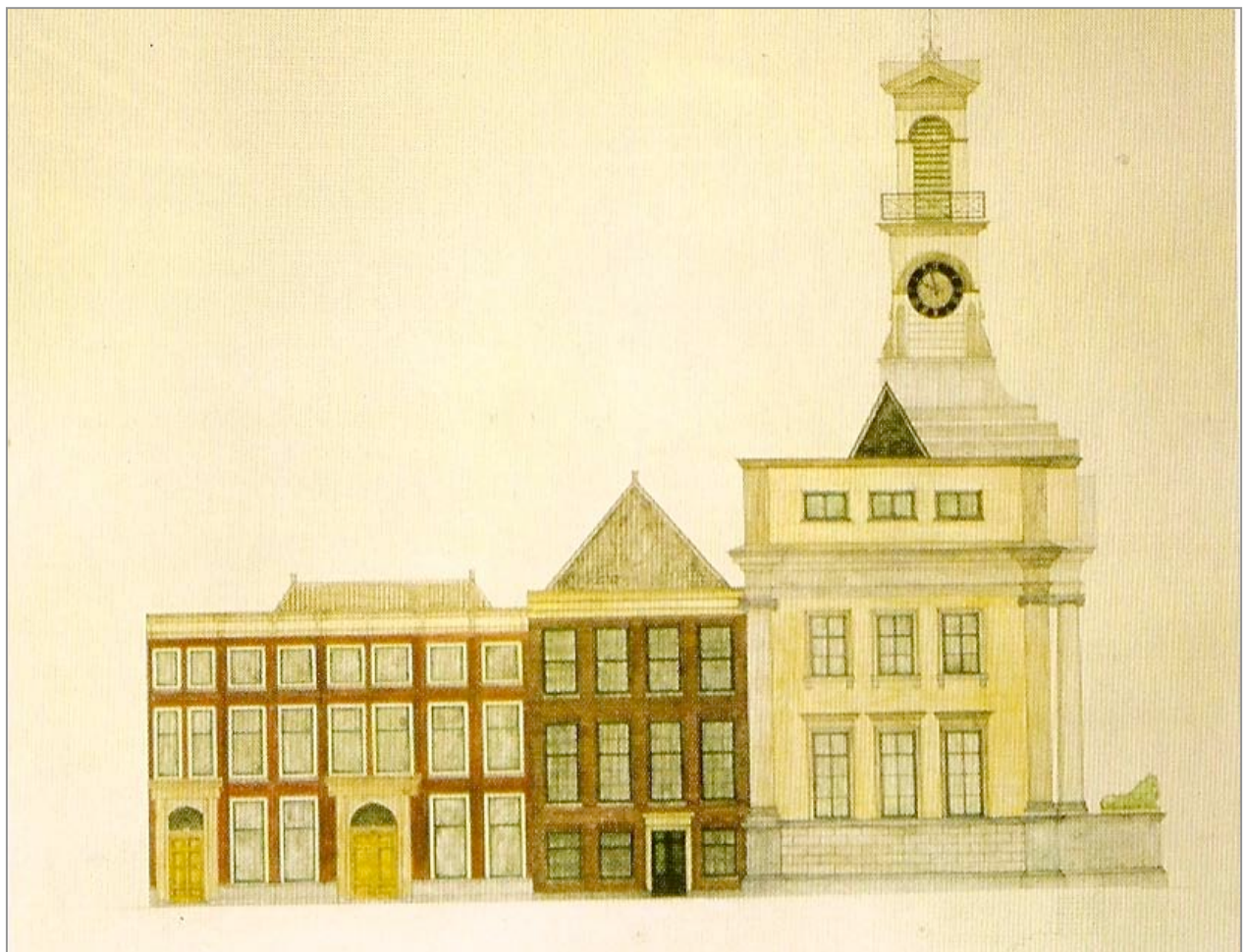
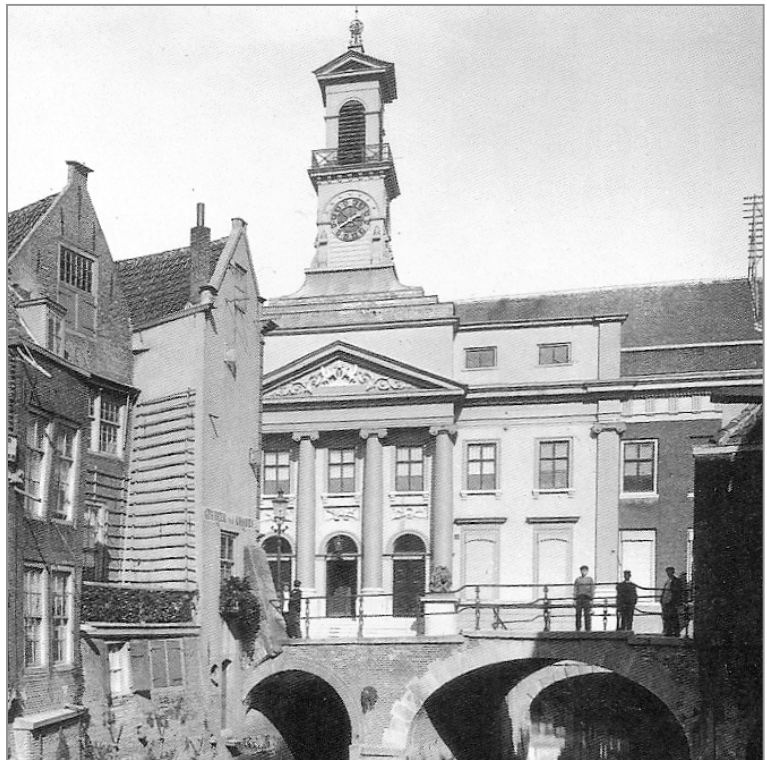
Verdere bronnen die tot de uiteindelijke kleurstelling hebben geleid zijn foto's van Tollens en andere fotografen van omstreeks 1900. Op basis daarvan is ook een keuze gemaakt in het zichtbaar maken van de architectonische hoofdopzet, met de Ionische hoekpilasters, die doorlopen in de attiek.

²⁷ H.A. van Duinen en C. Essenboom. *Een leven lang restaureren/architect ing. W. Van den Berg Van den Berg*, blz. 224

Foto's en afbeeldingen

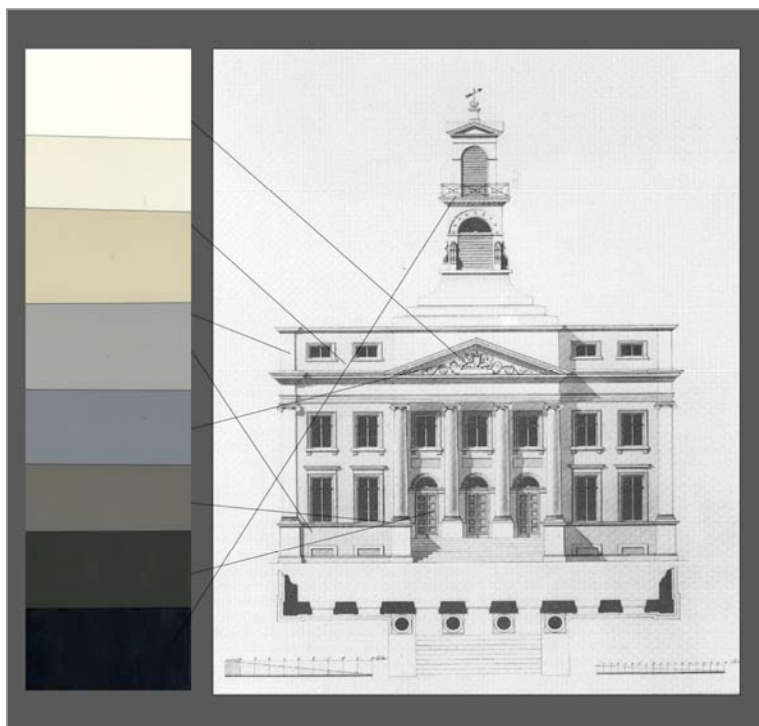
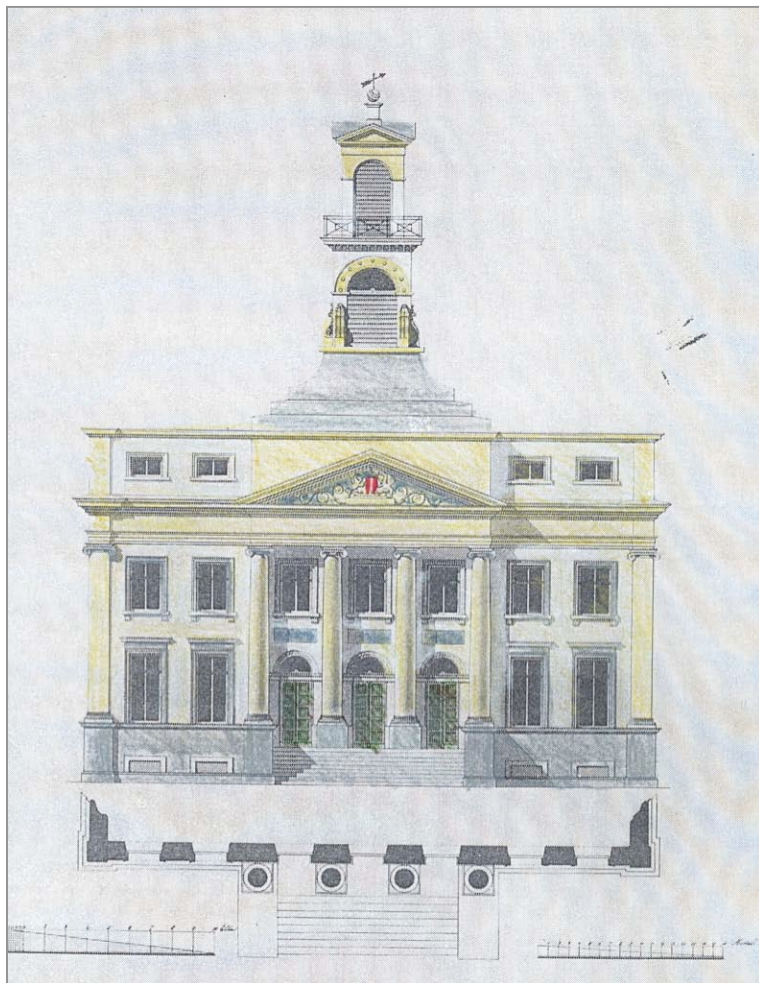
Boven: Detail van een foto van H.J. Tollens, omstreeks 1910. Duidelijk zichtbaar het kleurverschil tussen de kolommen en pilasters en de terugliggende vlakken, en de donkere kleur van de ramen en de gietijzeren leeuwen (Stadsarchief Dordrecht)

Onder: kleurvoorstel door ing. W. van den Berg voor de zijgevel van het Stadhuis aan de Groenmarkt, na de restauratie.

Boven: Schets uit 2005 van de nieuwe kleurstelling van het Stadhuis door Hendrik Groeneweg en Kees Rouw, gebaseerd op het oorspronkelijke verfbestek en onderzoek van historische foto's.

Onder: uitgewerkt principe van het kleurenschema voor de voorgevel van het Stadhuis uit mei 2005 zoals uitgevoerd.

casus 3

voorstraat 118 - 120

CASUS 3: OUD KATHOLIEKE KERK

Locatie

Voorstraat 118-120

3311 ER Dordrecht

Bouwjaar

1843

Status

Rijksmonument

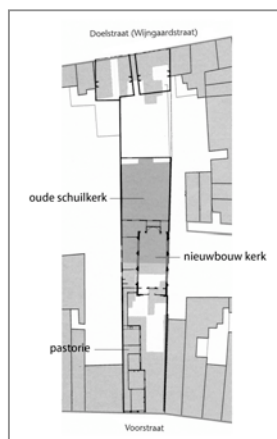
Beknopte omschrijving object

In 1837 wordt aan de stadsbouwmeester G.N. Itz opdracht gegeven tot het maken van een ontwerp voor nieuwbouw van een kerk en een pastorie in de Voorstraat. Dit gebouw zou moeten dienen als vervanging van de in slechte staat verkerende schuilkerk op het middenterrein van het perceel. De vrijheid van geloofsuiting was nog niet bij wet geregeld, vandaar de verscholen ligging en het ontbreken van een klokkentoren (de huidige klokkenstoel dateert van 1984). Om het plan van Itz te kunnen realiseren werden aan de Voorstraat twee woonhuizen gesloopt. Terugliggend ten opzichte van de Voorstraat werd de kerk gebouwd; aan de linkerzijde van het gerealiseerde kleine voorplein verscheen een nieuwe pastorie, in de rooilijn van de Voorstraat. Het viel niet mee het project te financieren. Itz stelt uiteindelijk voor om - als bezuiniging - de oorspronkelijk in schoon metselwerk gedachte gevel op te trekken in afgebikte (hergebruikte) stenen en de gevel daarna te pleisteren.

De Architectuur

De kerk is een eenvoudige zaalkerk met apsis, die in 1843 aan de Voorstraat is gebouwd. Het gebouw is neoclassicistisch van opzet en decoratie. Het is op de hoeken begrensd door geblokte lisenen en aan de bovenkant afgesloten door een Dorisch fronton met tandlijst. Op de hoeken en top van het fronton akroterieën in de vorm van een palmet. Het timpaan is voorzien van een afbeelding van het Lam Gods, dat ligt op een boek met de zeven zegels uit de Openbaringen van Johannes tegen de achtergrond van een stralenkrans. De gepleisterde gevel is in tweeën gedeeld door een forse impostlijst, waarop een halfronde venster rust. In 1922 werd het glas van dit halfronde raam vervangen door glas-in-lood. De ingangspartij is voorzien van een kroonlijst op voluutvormige consoles met daarbovenop twee liggende voluten met weer een palmetmotief.

De opbouw van de gevel heeft overeenkomsten met de eveneens door hem ontworpen Waag (1834) en Vleeshal / Synagoge (1834) te Dordrecht, deze beide gebouwen zijn inmiddels gesloopt. In het oeuvre van Itz is de kerk het laatste gebouw waarin hij een gepleisterde gevel toepast, hij speelde in die tijd al in op de veranderingen die het neoclassicisme in het midden van de 19^e eeuw onderging: in zijn latere bouwwerken maakt hij vaker gebruik van baksteen.

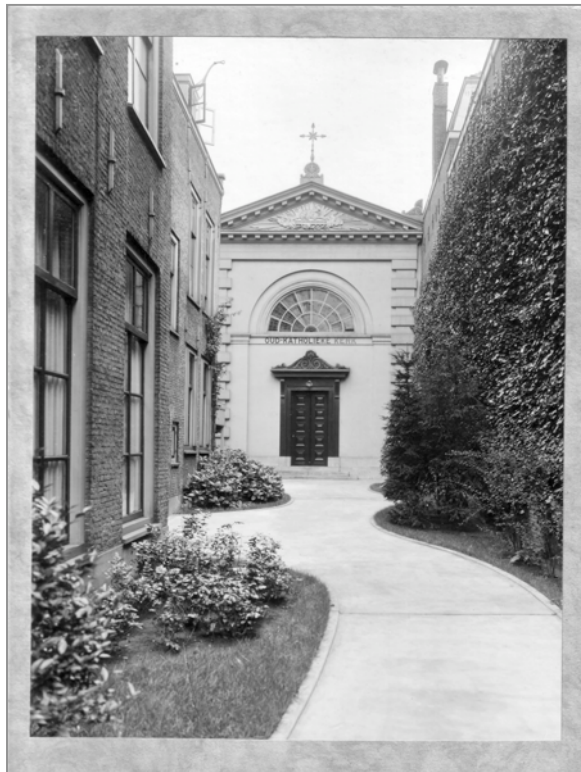
Foto's

Boven: Oud Katholieke Kerk met hek,
links de pastorie, vermoedelijk tussen 1900-1920.
(Stadsarchief Dordrecht)

Onder: Voorgevel van de
Oud-Katholieke Kerk, foto van vóór 1922.
(Archief Oud Katholieke Kerk)

Boven: Voorgevel van de kerk
Gezien vanaf de Voorstraat, met
Belettering *Oud-Katholieke Kerk*
boven de toegangsdeuren.
Vermoedelijk omstreeks 1939.
(Archief Oud Katholieke Kerk)

Onder: Foto van de kerk in de
huidige situatie.
(foto Lisette Kappers)

Zoals de beschrijving van het stratigrafisch onderzoek al uitwijst is dit een lastig en uitgebreid onderzoek gebleken, met slechts enkele oorspronkelijke lagen die in het werk blootgelegd konden worden. Hierbij was de ondersteuning van het laboratorium onontbeerlijk. Eerst zijn de plekken gezocht waar het grootste verfpakket aanwezig was, waar dat kon zijn kleurtrappen gemaakt. Waar dit niet mogelijk bleek, is een monster genomen voor in het lab. Er bestaat enige verwarring omtrent de status van de huidige kleurstelling van de gevel door de veronderstelling dat deze als oorspronkelijk zou zijn geschilderd. De kleurtrappen laten een lange verfgeschiedenis zien. De laatste schilderbeurten echter zijn de meest afwijkende met kleuren als okergeel, wit en lichtblauw, daarvoor is een vrij constant beeld van verschillende tinten beige en zandgeel te zien. De bewering van Spaans in zijn boek *H. Maria Maior, de historie van een Dordts kerkgebouw en zijn orgel* dat de gevel bij de restauratie in 1980-1981 in de oorspronkelijke kleurstelling is geschilderd, moet gezien de resultaten dan ook worden weerlegd: de huidige kleurstelling is (geheel) niet als oorspronkelijk.

De oorspronkelijke kleuren lieten zich niet makkelijk vinden. Uitgebreid overleg tussen laboratorium en onderzoeker en het naast elkaar leggen van de resultaten heeft uiteindelijk geleid tot het uitgebreidst mogelijke bepaalde kleurbeeld. Hierin zijn onoverkomelijk toch enkele open plekken.

De basiskleur van de gevel (stucwerk) incl. de bloklisenen was lichtbeige, dit was aangebracht op een zwarte technische laag, mogelijk een soort isolerende laag ter voorkoming van vochtuittrekking. Het fronton, timpaan, rand halfronde venster en de horizontale band daaronder waren 'bentheimer' geel (zandsteengeel), evenals het voluut boven de entree deur. Het tafereel op het timpaan was licht zandgeel (een tintje lichter dan bentheimer). Ook op de in het archief gevonden schildersrekeningen is sprake van bestellingen van 'bentheimer kleur'. Dit bevestigt de gevonden resultaten.

De voordeur en het voordeurkozijn vertonen geen verfpakket meer, slechts de laatste schilderbeurt is hierop aanwezig, deze zijn dus in het verleden geheel kaal gemaakt door de schilder. Het kozijn van het rondboogvenster is eveneens geheel kaal gemaakt, ook hier is geen verfgeschiedenis te achterhalen. De kleuren voor deze elementen konden dus niet worden bepaald.

Er zijn zwart-wit foto's uit drie tijdperiodes gevonden. Uit deze foto's is op te maken dat de kleurstelling van de kerk tussen grofweg 1905 en 1940 ongeveer gelijk is geweest. De zware donkere kleuren voor de entreepartij uit deze periode zijn echter niet oorspronkelijk. Dit is goed te zien in de coupe C13. De donkere kleuren verschijnen in het midden van de verfgeschiedenis, voor deze periode waren het echter weer het lichte beige en bentheimer. In de kleurtrappen (K7, laag 12a) is de verf van de tekst op de horizontale band onder het venster teruggevonden. Het betreft de tekst op de foto van vermoedelijk rond 1939. Het verkregen kleurbeeld is uitgewerkt in een animatie. Voor de open plekken zijn hierin aannames gedaan.

De aangetroffen kleuren

Bentheimer geel	ACC F2.20.70 / F2.15.75
Licht zandgeel	ACC F2.10.80
Lichtbeige	ACC FN.02.88 / F2.06.84

Rekening van schilder J van de Ven & Zoon
van october 1842 (fragment)
(Stadsarchief Oud Katholieke Kerk
Toegangsnummer 800)

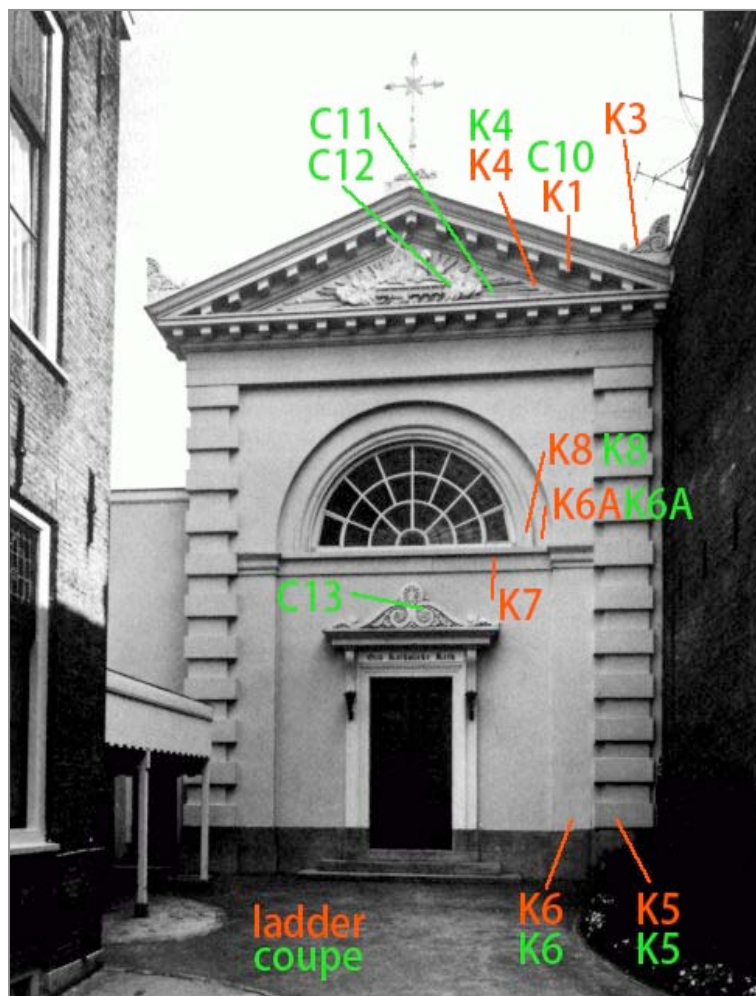
1008
1842) Gedean ten Dienster van de Niciaid te Bouwen
Roombisch-katholyke Kerk en Pastore
Herr J. van der Ven & Zoon.

Februay 16 van 4 Stoppes en twee Kruis gronde van 50 niciaid
Schied en Niciaid Kruisgronde en andere werken
Kruisgronde 7 3/4 Niciaid Kruisgronde
Kruisgronde 9 Niciaid idem
25 1/2 van bontemerkklein met taalklein. 2 onse gilveren
16 maart Kruisgronde 4 1/2 Niciaid Kruisgronde
Kruisgronde 4 1/2 Niciaid idem
14 1/2 van bontemerkklein met taalklein
3 to 2 van Stoppes
23 Niciaid Kruisgronde 2 Niciaid
Kruisgronde 2 Niciaid
12 1/2 van bontemerkklein. 3 to 9 van met taalklein
29 Niciaid Kruisgronde 3 3/4 Niciaid
Kruisgronde 3 1/2 Niciaid
4 to 5 van bontemerkklein. 5 onse Stoppes
4 to 5 van bontemerkklein. 5 onse Stoppes

8 52 1/2
9 90
20 80
6 30
6 30
15 68
1 60
2 00
2 00
13 52
2 45
1 75
3 05

Rechts: Lokatie en nummering van de
gemaakte kleurladders

Onder: schematische weergave van
de onderzoeksplaatsen

ONDERZOEKSPLAATSEN

kleurladder	omschrijving	foto	coupe
VOORGEVEL			
K1	sierlijst fronton	0907_K1	
K3	voluut op fronton rechts	0907_K3, K3a	
K4	timpaan, achtergrond tafereel	0907_K4, K4a, K4b, K4c	K4
K5	geblokt liseen, onderste blok rechts	0907_K5, K5a, K5b	K5
K6	gevelvlak naast liseen BG	0907_K6, K6a	K6
K6-A	gevelvlak naast boograam	0907_K6-A	K6-A
K7	horizontale band onder boograam	0907_K7, K7a t/m K7e	
K8	halfronde houten sierlijst rond boograam	0907_K8-I, K8-II, K8a t/m K8e	K8
	'tand' fronton		C10
	stralen vh tafereel		C11
	ronde zegel vh boek in het tafereel		C12
	voluut boven voordeur		C13

Kleurladders en laboratoriumonderzoek

KATHOLIEKE KERK

Ladder: K1 Foto: 0907_K1 coupe: elders gehele pakket genomen: C10 fronton		Ladder: K3 Foto: 0907_K3, K3a coupe: volut op fronton	
12 zalmbeige	huidige afwerklaag	19 gebr.wit	huidige afwerklaag
11 zalmbeige	als huidige kleur, elders op dit element komt deze laag bij check's als een donkerbeige voor	18 gelig	
10 geel-beige		17 grijsbeige	
9 beige	toplaag donkerder, moeilijk in takt te laten	16 heel l.beige	
8 grijs-wit		15 zalmbeige	kleur als laag 8 en 11
7 gebr.wit	gelig	14 grijswit	
6 wit		13 donkere	status? Als een laag gekrapt met 14
5 geel-beige	volle laag, bloot teggen dmv steken in deze laag is de vervuiling (zwarte stippels) nog te zien	12 gebr.wit	gelig
4 beige		11 zalmbeige	kleur als laag 8, zeer dun
3 beige	iets donkerder dan laag3, weinig van aanwezig	10 l.geel(beige)	bloot te steken, kwaststreep te zien
2 lichtbeige	zweem aanwezig, zeer dun	9 gebr.wit	
1 gebr.wit	broze laag F6.15.75/F6.15.80 grond? Zeer dun slechts onder loep te zien	8 zalmbeige	
		7 grijsbeige	
		6 grijsbeige	
		5 l.beige	kleur als laag 3
		4 zwart	is dit vuil? zeer dun
		3 l.beige	zeer dun
		2 zwart	is dit vuil? zeer dun
		1 beige	zalmig, vuile laag, moeilijk kleurbepalen, poging: E8.20.70
0 hout		0 ijzer	smeedijzer

Deze ladder is niet compleet: het gehele onderste pakket ontbreekt. Elders op een voor de schilder (en kleuronderzoeker) lastig te bereiken plek is een coupe genomen van een volledig pakket. Na minutieuze bestudering van de lagen in deze coupe is vastgesteld dat de oorspronkelijke kleur gelijk was aan die van K4 en K8.

In verhouding met de aantal lagen van de volledige ladders K4 en K8 lijkt deze ladder niet volledig te zijn. Gezien de kleurstellingen van de lagen vermoed ik dat het onderste pakket ontbreekt.

originele afwerking: niet aanwezig

originele afwerking: ontbreekt??

KATHOLIEKE KERK

Ladder: K7 Foto: 0907_K7, K7a t/m K7e coupe:		Ladder: K8 Foto: 0907_K8-I, K8-II, K8a t/m K8e coupe:		Ladder: K4 Foto: 0907_K4, K4a, K4b, K4c coupe: K4 timpaan, achtergrond	
24 zalm	huidige afwerklaag	32 zalm	huidige afwerklaag	25 l.blauw	huidige afwerklaag
23 zalm		31 wit	paarsig		
22 zalm		30 zalm		24 wit	
21 l.geel	niet apart bloot te leggen, wel aflak	29 zalm			
20 geelbeige	aflak	28 zalm			
19 wit	grond	27 gebr.wit	aflak		
18 l.blauw		26 geelbeige	aflak		
17 wit	grond	25 wit	grond		
16 blauwgrijs	toplaag?	24 l.blauw	grond	23 l.blauw	
15 beige grijs		23 wit	toplaag?	22 grijswit	
		22 blauwgrijs		21 gebr.wit	gelig
14 grijs		21 grijsbeige		20 geligbeige	bloot te steken
13 beige		20 l.grijs		19 l.grijs	
		19 grijs		18 zalmbeige	
12a zwart	belettering	18 grijsbeige		17 gebr.wit	
12 l.grijsbeige				16 grijsbeige	
11 mosbeige	met lichter binnenste	17 l.grijsbeige		15 d.mosbruin	
10 l.grijsbeige		16 mosbeige		14 mosbruin	
9 gebr.wit		15 l.grijsbeige		13 bruin	toplaag 12?
8 l.beige	donkerder (iets bordeauxbeige) top	14 gebr.wit		12 beige	9,10,11 als één laag gekrapt
7 l.beige	donkerder (iets bordeauxbeige) top	13 l.beige	donkerder (iets bordeauxbeige) top	11 groenbeige	
6 beige	ietsje rood	12 l.beige	donkerder (iets bordeauxbeige) top	10 beige	
5 l.beige	grondlaag 6?	11 l.beige	met donkere top	9 groenbeige	betere toplaag, met glans en craquelé
4 grijsbeige	of toplaag 3?	10 grijsbeige	met iets donkerder top	8 beige	met donkere toplaag, iets donkerder dan 6
3 l.beige		9 l.beige	met donkere top	7 beige	met donkere toplaag
2 grijs		8 grijs		6 beige	zweem, evt. binnenste laag 6?
1 beige		7 grijs	met ietsje blauw, aflak	5 l.beige	
		6 warmgrijs	met ietsje geel, aflak	4 d.grijs	zweem
		5 l.beige	met beige top	3 beige	laag 2 en 3 niet los van elkaar te krabben
		4 grijsbeige	vage laag	2 beige	kleur fractie lichter dan 1, ook poederige verf ongeveer F2.20.70/F2.15.75
		3 l.beige	vage laag	1 beige	houtkleurig, poederige verf F2.20.70/E8.25.65
0 natuursteen		2 l.beige	met beige top, vage laag F2.15.75/F0.15.75	0 hout	
		1 l.beige	poederig! (evt. 2 laagjes...)		
		0 hout			

Ladder toont veel overeenkomsten met laagopbouw K8 echter K8 vertoont meer lagen juist in de onderste zone n laag 12a toont de belettering zoals op de foto uit na 1939 te zien is.

Toplaag van 2 en 5 meer richting E8.20.70/F2.20.70

In de coupe is tussen laag 24 en 25 o.a. ook nog een geelbeige er een gebr.wit te onderscheiden, waardoor het bovenste pakket wel weer overeenkomst vertoont met dat van K8

originele afwerking: mogelijk ontbreekt het onderste pakket

kleur originele afwerking samengesteld uit meerdere ond.plaatsen

originele afwerking: beige F2.20.70/F2.15.75

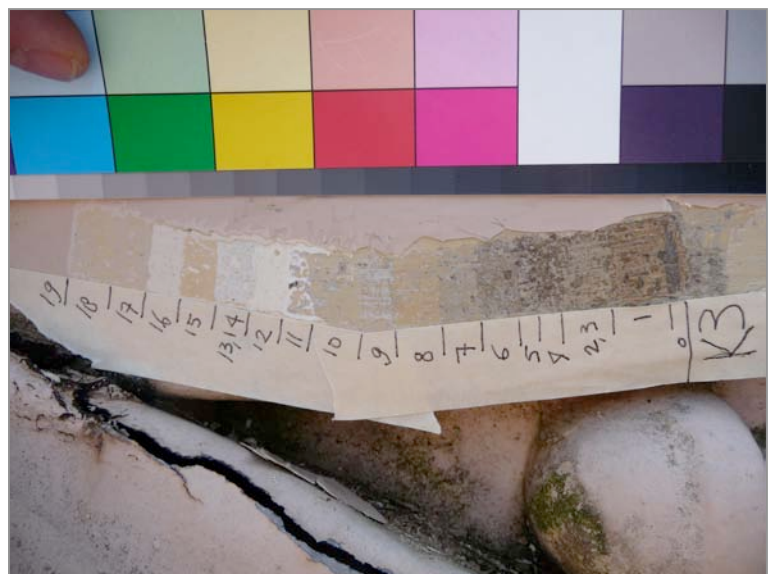
kleur originele afwerking samengesteld uit meerdere ond.plaatsen

originele afwerking: beige F2.20.70/F2.15.75

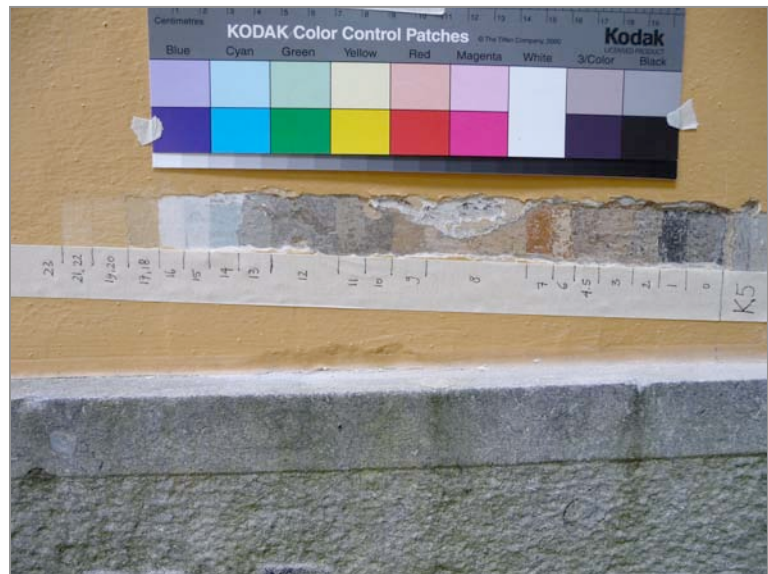
KATHOLIEKE KERK

Ladder: K5 Foto: 0907_K5, K5a, K5b coupe: K5 blokliseen		Ladder: K6-A Foto: 0907_K6, K6a coupe: K6		Ladder: K6-A Foto: 0907_K6-A coupe:	
23 geelbeige 22 geelbeige 21 wit 20 geelbeige 19 wit 18 d.beige 17 d.beige 16 wit 15 l.grijs	huidige afwerklaag 21 en 22 als één laag gekrapt 19 en 20 als één laag gekrapt 17 en 18 als één laag gekrapt lichter dan 13	19 wit 18 grijs 17 gebr.wit 16 gebr.wit 15 beige 14 wit 13 l.beige	huidige afwerklaag cementachtig? 14,15,16 niet los van elkaar te krabben grond bloot te 'schuiven'	22 wit 21 grijs 20 gebr.wit 19 gebr.wit 18 beige 17 wit 16 l.beige	huidige afwerklaag cementachtig? 14,15,16 niet los van elkaar te krabben grond bloot te 'schuiven'
14 l.blauw		12 l.blauw 11 wit 10 grijs	toplaag blauwgrijs, moeilijk bloot te leggen	15 l.blauw 14 wit 13 grijs	toplaag blauwgrijs, moeilijk bloot te leggen
13 l.grijs 12 d.grijs		9 grijs 8 l.beige 7 wit	bloot te steken mogelijk met donkere top/vuil niet los blot te leggen	12 grijs 11 l.beige 10 wit	bloot te steken mogelijk met donkere top/vuil
11 l.grijsbeige 10 warmgrijs		6 beige 5 beige 4 beige 3 beige 2 grijs 1 beige	donkere mosgrijze top, iets geliger dan 1 donkere mosgrijze top, iets geliger dan 1 donkere top, iets geliger dan 1 donkere top, iets geliger dan 1 iets donkerder (roder) toplaag	9 mosbeige 8 grijsbeige 7 mosbeige 6 l.beige	7,8,9 moeilijk te onderscheiden top van 6? donkere top
9 beige 8 beige	zweem groen erin			5 beige 4 beige 3 mosbeige 2 mosbeige	donkere top donkere top top(vuil?), binnenste lichter top(vuil?), binnenste lichter
7 oranjebruin 6 l.beige	of binnenste ??			1 zwart 0 pleisterwerk	technische laag, vochtwerend, beschermend
5 d.beige 4 d.beige 3 zalmbeige	toplaag met lichter binnenste toplaag met lichter binnenste E8.20.70				
2 l.beige 1 zwart 0 pleisterwerk	met donkere top=vuil FN.02.88/F2.06.84 keiharde laag mosgroene uitstraling, keihard	0 pleisterwerk			
In de coupe wordt duidelijk dat de zwarte laag een technische laag betreft. Een soort isolerende laag. De eerste uitmonstering is de lichtbeige. Deze is gezien de staat van de verlaag zeer moeilijk exact te bepalen.		vergelijk coupe K6 met K6A dan is duidelijk te zien dat van K6 het onderste lagenpakket (en ook het stuukwerk!) ontbreekt.		op de coupe van K6A is duidelijk de oorspronkelijke laag op de zwarte technische laag te onderscheiden, in deze kleurtrap echter niet. Na bestudering wordt duidelijk dat de eerste uitmonstering van dit gevelvlak dezelfde is als die van K5	
originele afwerking: l.beige FN.02.88/F2.06.84		originele afwerking: ontbreekt		originele afwerking: in ladder niet te onderscheiden	

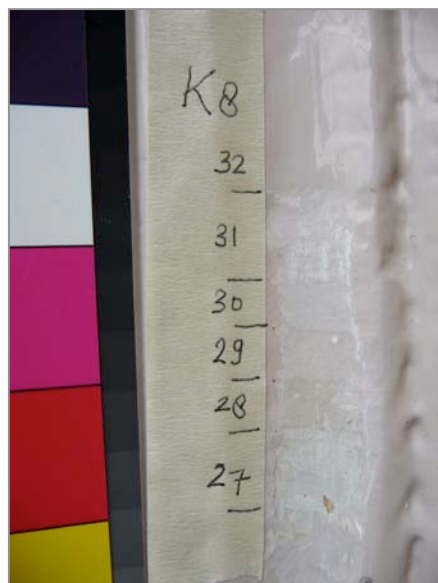
De gemaakte kleurladders
K1, K3 en K4

De gemaakte kleurladders
K5, K6 en K6A

De gemaakte kleurladders
K7 en K8

O o s t e n d o r p r e s t a u r a t i e & o n d e r z o e k

Onderzoeksproject: Kleungebruik in Dordrecht : St. Maria maior

Opdrachtgever: Lisette Kappers (I Colori)

Monsters: K 4, 5, 6, 6A, 8 C 10, 11, 12, 13 (totaal 9 stuks)

Onderzoeksvraag: Wat was de eerste kleur?

(functie: zwarte laag) (variatie in beige ('kleur?')) (pigmentgebruik)

Onderzoeksresultaten

Huissen, aug. 2009

Monster:

onderzoek: Laagopbouw

techniek: Lichtmicroscopie (opvallend licht)

laagopbouw / morfologische omschrijving:

zie fotopagina's (foto's zijn groter afgedrukt i.v.m. het grote aantal verflagen, en omdat veel van de verfmonsters uit twee fragmenten bestonden)

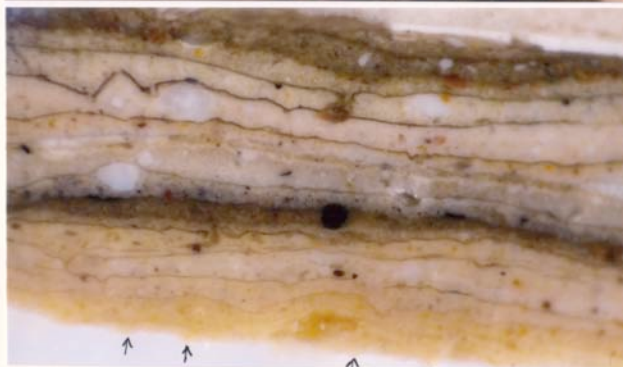
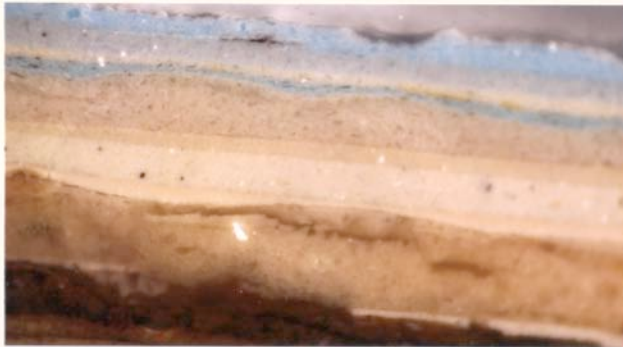
conclusie: zie fotopagina's (en tijdens telefonische bespreking komen detailvragen aan bod)

Oostendorp C.E.C.M.
Restauratie &
Onderzoek

Breestraat 73 A
tel 026 383 09 77
KvK 09129193

6851 JN Huissen
Postbank 3556792
BTW NL 0118.38.395 B01

K4

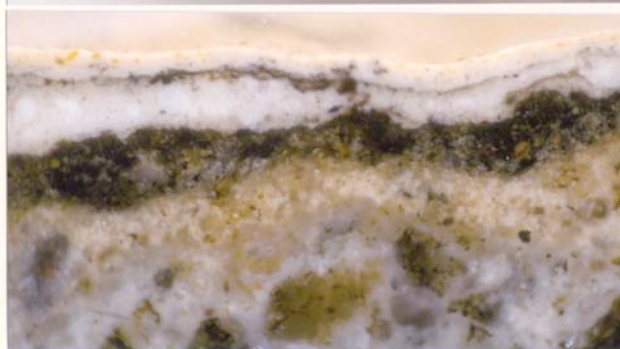
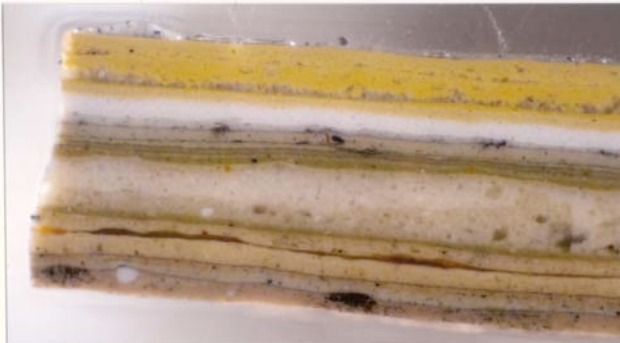

2x2 donkere lagen is 'overlap' monsterdelen

veel donkerder ≈ 8
 'bepa' 'he'shaling' ; beige (veel minder geel als 1^e kleun)
 1^e uitmonsting : 'zandsteenkleun' $\approx K8$
 grondoring : 'zandsteenkleun' $\approx K8$
 (drager: hout)

↑ ↑ ↑ ↑ houtafdek

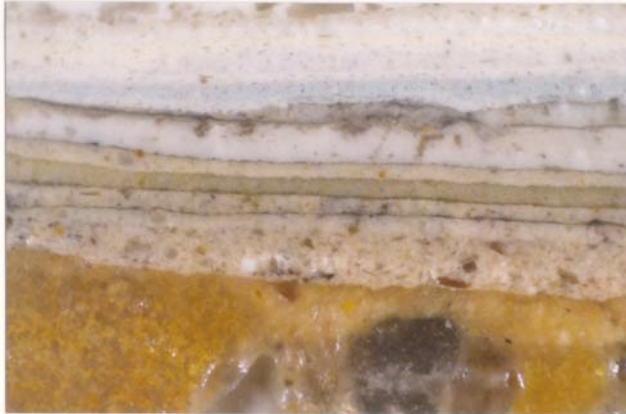
K5

) aansluiting?

→ 1^e kleun : licht beige id. als 6A
 → grondoring in licht kleun (veel witte kicaten)
 donker technische laag (licht iets anders dan de nog donkerder laag van 6A)
 egaliserende laag
 stuc

K6

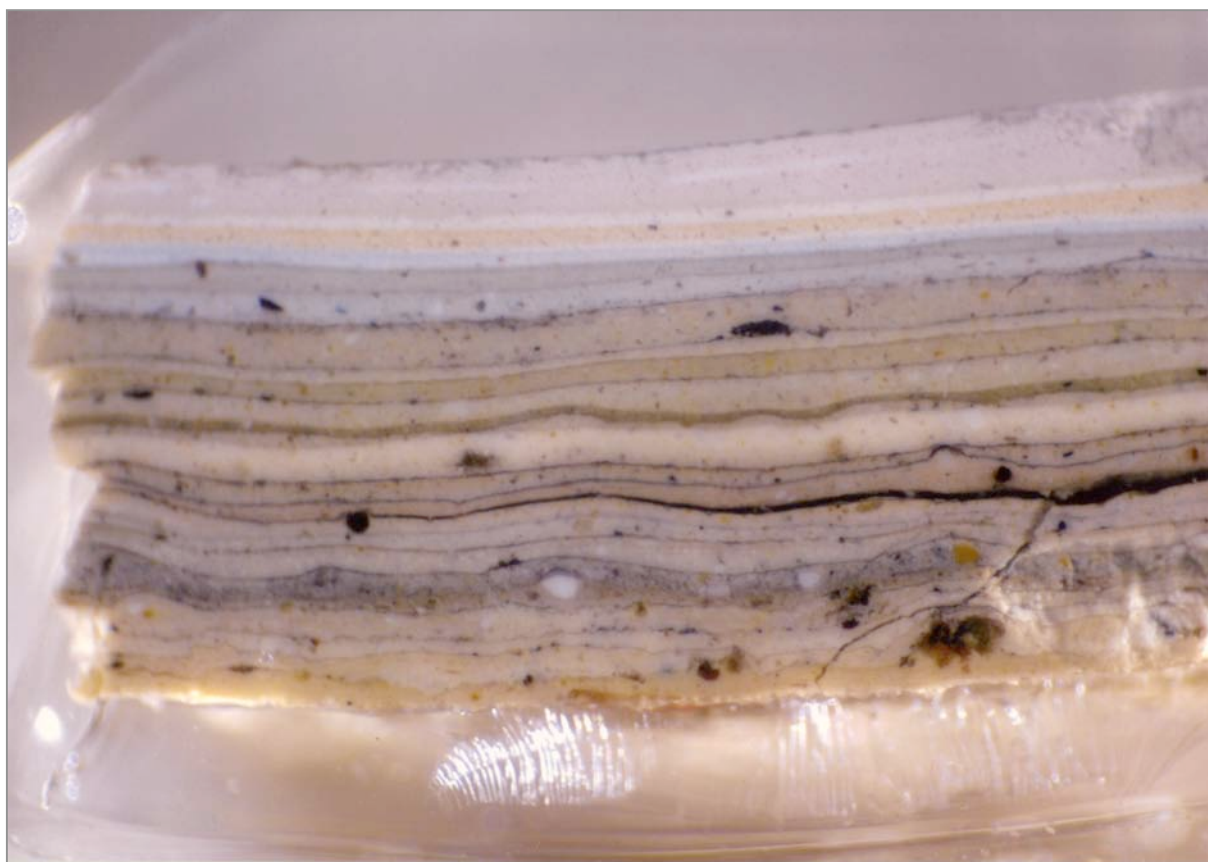
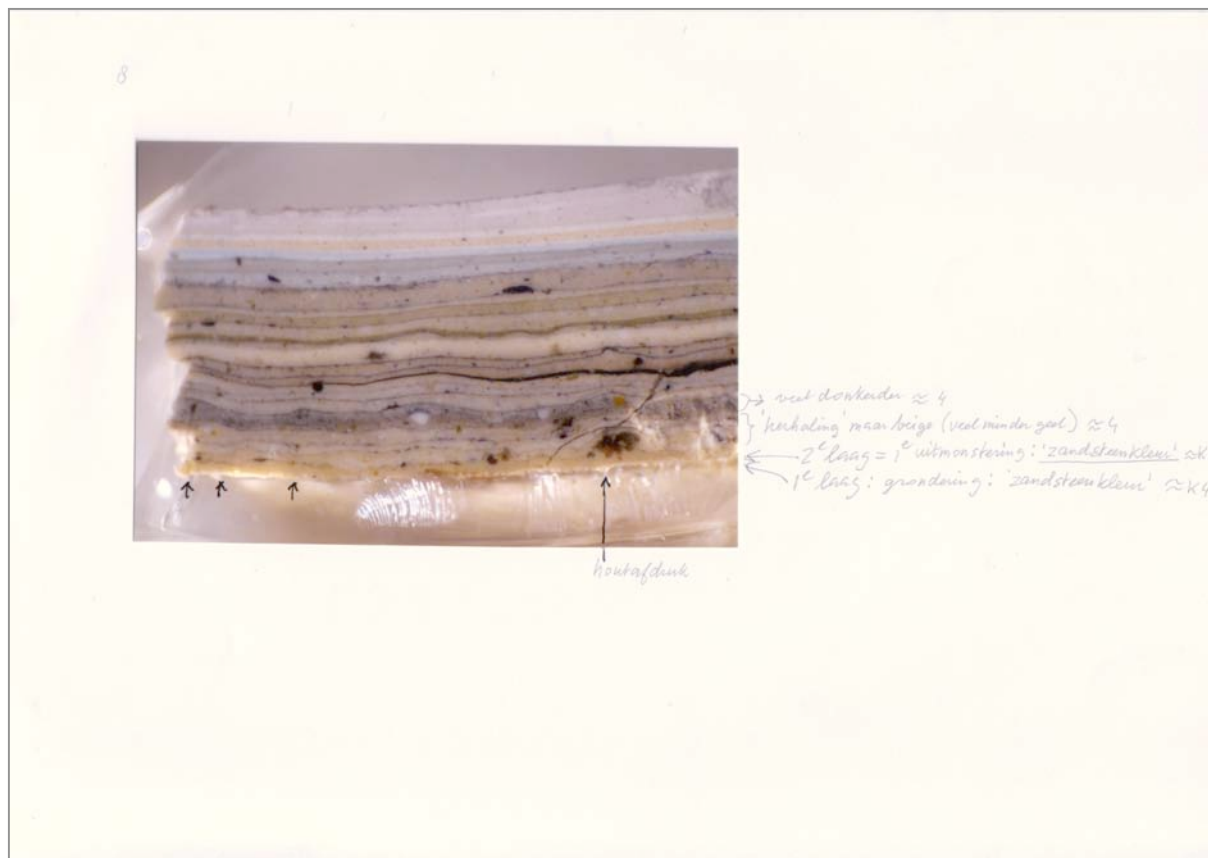

? 1 uitmontering (of 2?)
 → identiek aan 1^e kleun
 1^e kleun : beige (fijne laag)
 grondins ; graf : beige
 } 1-lasig
 } 2-lasig
 technische laag (ter voorbereiding) en
 misschien isolatie
 } stuk opvallend geel
 = anders dan 6

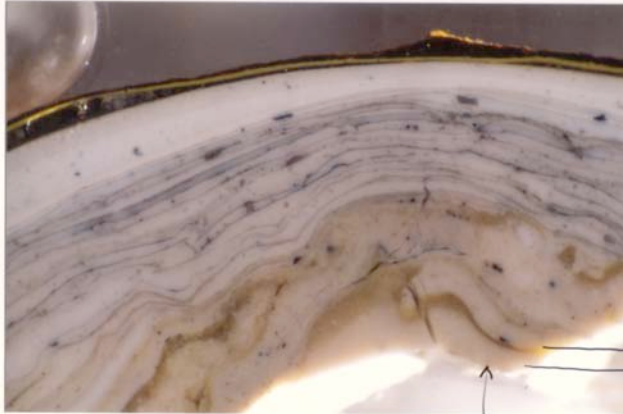
K6A

x zelfde 2-lasige systeem
 als bij K 5
 → 1^e kleun : licht beige (op deze foto te donker)
 → zwarte laag
 → vullen
 } stuk bevat veel grof zwart
 ook grof geel
 6A ≠ 6

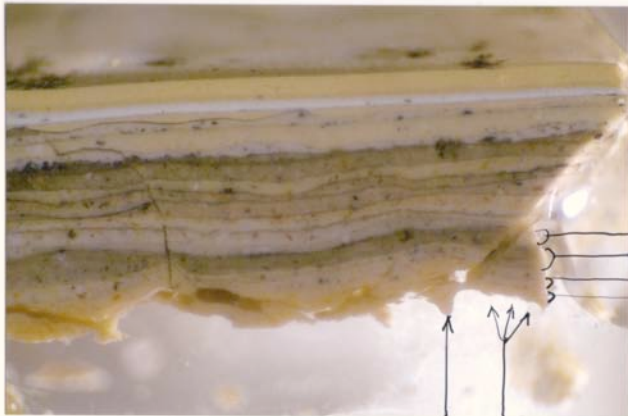
C11

toplaag
meermalen goud (geen blondgoud)
veel lichter tot wit
groot aantal veel minder gaas
aantal bijge / gele lagen
1^e kleur: licht op het 1^e gezicht iets minder geel dan
grondslag: 'zandsteenkleur' maar heeft dicht in de
bouw
10.5 Samen van
10.5 Stijg / microscopie

houtafdruk

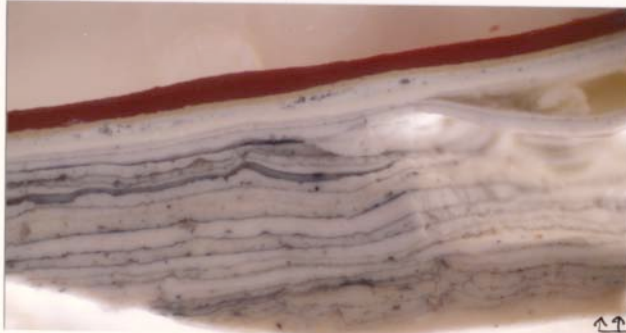
C10

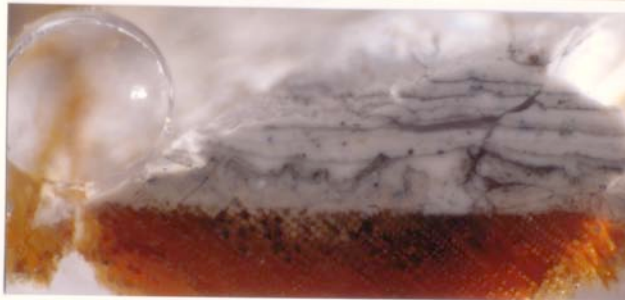
veel donkerder (licht anders dan bij 4 en 8)
herhaling van iets minder geel (± beige)
1^e kleur: 'zandsteenkleur' ≈ 4 + 8
grondslag: 'zandsteenkleur' ≈ 4 + 8

houtafdruk

C. 12

→ 1^e klein: kijkt op 1^e gezicht als minder goed dan 1/5 4, 8 en 10
 → grondslag: 'zandsteenklein' *
 ↑↑ houtafdek
 * 10g 50mm
 kyle: tripp/mic.

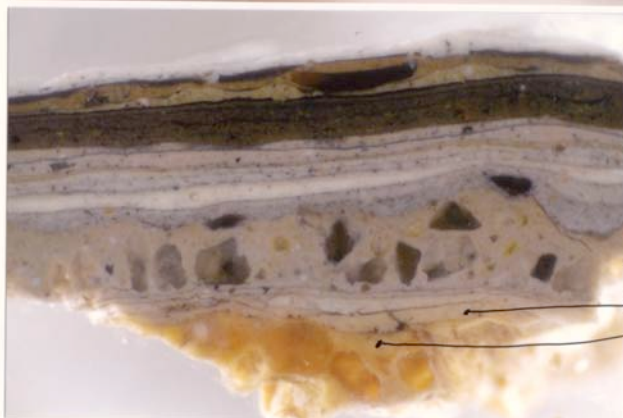
('verpakt' erg slecht bewaard: vocht/zon/?)
 ← kijkt alsof in dit monsterfragment de 1^e klein ontbreekt (die gelukkig wel in 4 ander fragment zit.)

C. 13

→ top laag

→ breuk/overlap?

→ grove 'vullende' semi 'stuc-laag'
 → hechtlaag
 → 1^e klein = ± identiek aan 8/4 en 10: 'zandsteenklein' met gel. aan 5a, 6A
 → gelige lg. technisch te vereffenings
 opvallend gele stuc-laag

Nieuwe kleurstelling

Boven: Variant van de nieuwe kleurstelling op basis van het verrichte kleuronderzoek, met een geverniste houten deur.

(Foto David Groeneweg)

Onder: Variant van de nieuwe kleurstelling op basis van het verrichte kleuronderzoek, met een in metaalkleur geschilderde en geverniste deur.

(Foto David Groeneweg)

casus 4

singel 224 - 236

CASUS 3: SINGEL

Locatie

Singel 224-236

3311 KV Dordrecht

Bouwjaar

1875

Status

Rijksmonument

Beknopte omschrijving object

Het onderzochte object betreft één tussenwoning uit een rij van zeven nagenoeg identieke, neo-classicistische woningen genummerd Singel 224-236, gebouwd omstreeks 1875, bestaande uit een halfverdiept onderhuis, meestal in gebruik als praktijkruimte, met daarboven twee bouwlagen, aan de bovenzijde begrensd door een geprofileerde houten kroonlijst met consoles. Het geheel is per afzonderlijke woning voorzien van een schildkap, gedekt met blauw gesmoorde pannen. De woning kent rechts in het gevelvlak een dubbele voordeur en op de verdieping centraal in de voorgevel een uitkragend balkon met gietijzeren hekwerk. De gevel is drie vensters breed.

De architectuur

De 'witte' neo-classicistische architectuur is het negentiende-eeuwse deel van de stad Dordrecht en ook in de historische binnenstad ruim vertegenwoordigd, niet alleen door het werk van architect George Nicolaas Itz, maar ook door bijvoorbeeld architect K.H. van Brederode, die het ensemble Veersteiger 1-5 ontwierp, de villa Rozenburg aan de Burgemeester de Raadsingel en het pand Stationsweg 1 (William's Place). Tijdens de sanering van de binnenstad zijn in het gebied tussen het station en de historische binnenstad vele vergelijkbare villa's gesloopt. De onderzochte woning behoort tot de zogenaamde 'witte doktershuizen', zoals de riante woningen in de volksmond worden genoemd, uitgaande van de veronderstelling dat deze altijd expliciet en monochroom wit zijn geweest.

Analyse van de historische foto's en prentbriefkaarten

Om een beeld te kunnen krijgen van de ontwikkeling van het kleurbeeld van dit woningblok is een reeks foto's en prentbriefkaarten onderzocht uit de periode 1901 tot 1916. Uit de foto's, genomen tussen 1901 tot 1916, is duidelijk af te lezen dat de kroonlijsten en kozijnen van de panden in het neoclassicistische blok een iets donkerder kleur hebben dan het witte pleisterwerk. Hoe wit dit pleisterwerk was is moeilijk met zekerheid te zeggen, mogelijk is dit een gebroken wit geweest. Een indicatie van de kleur vormen de in het wit geklede personen op de foto's. Dit is goed waarneembaar op foto 552_403482 uit 1916: het heldere wit van de mensen die voor de panden langs lopen steekt nog goed af tegen de achtergrond van de gepleisterde huizen. Ook bij andere panden aan de Nicolaes Maessingel is te zien dat het pleisterwerk niet spierwit was. Bij het pand op de hoek van de Nicolaesmaessingel en de Johan de Wittstraat is dit goed waar te nemen op een foto van omstreeks 1905. De witte kleding van de dames met kinderwagens op de voorgrond steekt duidelijk af tegen de achtergrond van het gepleisterde pand. Ook een foto van het zelfde pand uit omstreeks 1910 biedt dit beeld. Het wit van de kap van de vrouw op het bankje links is veel witter dan de gevels. Op deze foto is ook duidelijk te zien dat de kroonlijst, de plintlijst en de lijst, die de verdieping markeert, duidelijk donkerder van kleur zijn. Door deze geleiding spreekt de gevelopbouw zich in heldere architectonische termen uit.

Foto's en prentbriefkaarten

Rechts: Nicolaes Maessingel: prentbriefkaart uit 1903, met links de gepleisterde panden, nu genummerd 224-236.

(Stadsarchief Dordrecht 551_70787)

Daaronder: detail van de prentbriefkaart, waarop het tintverschil tussen de gepleisterde vlakken en de kroonlijst, gootlijst en het houtwerk van de balkons goed zichtbaar is.

De Nicolaas Maessingel omstreeks 1916, met links de onderzochte panden. (Foto H.J. Tollens C Hzn/

Stadsarchief Dordrecht 552_403482)

Nicolaes Maessingel: prentbriefkaart uit 1901, kort na de bouw, duidelijk zichtbaar zijn de tintverschillen tussen kroonlijst en pleisterwerk, in de kroonlijst en de lisenen zijn twee kleuren toegepast.

(Stadsarchief Dordrecht 552_403485)

Nicolaes Maessingel op de hoek van de Johan de Wittstraat, omstreeks 1905, let op het verschil tussen het heldere wit van de schorten en het gevelpleisterwerk.

(Stadsarchief Dordrecht 552_403484)

Nicolaas Maessingel omstreeks 1911, goed zichtbaar de verschillen in kleur tussen houtwerk en pleisterwerk.

(Stadsarchief Dordrecht 552_403487)

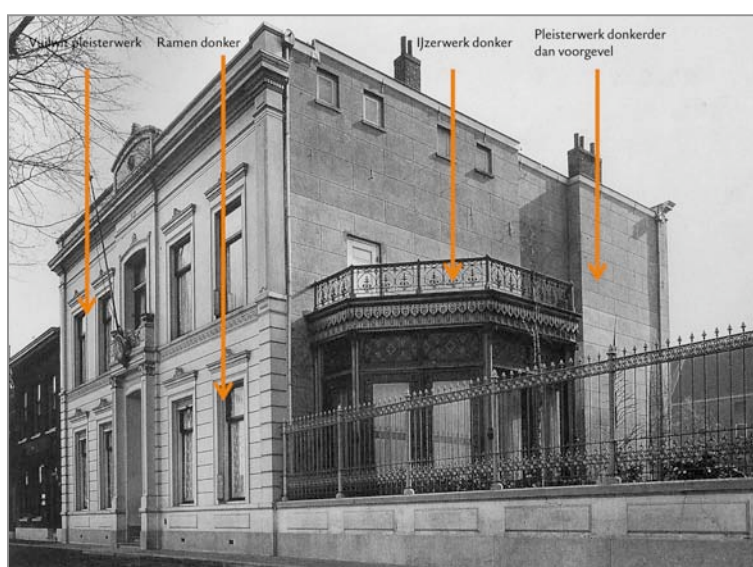
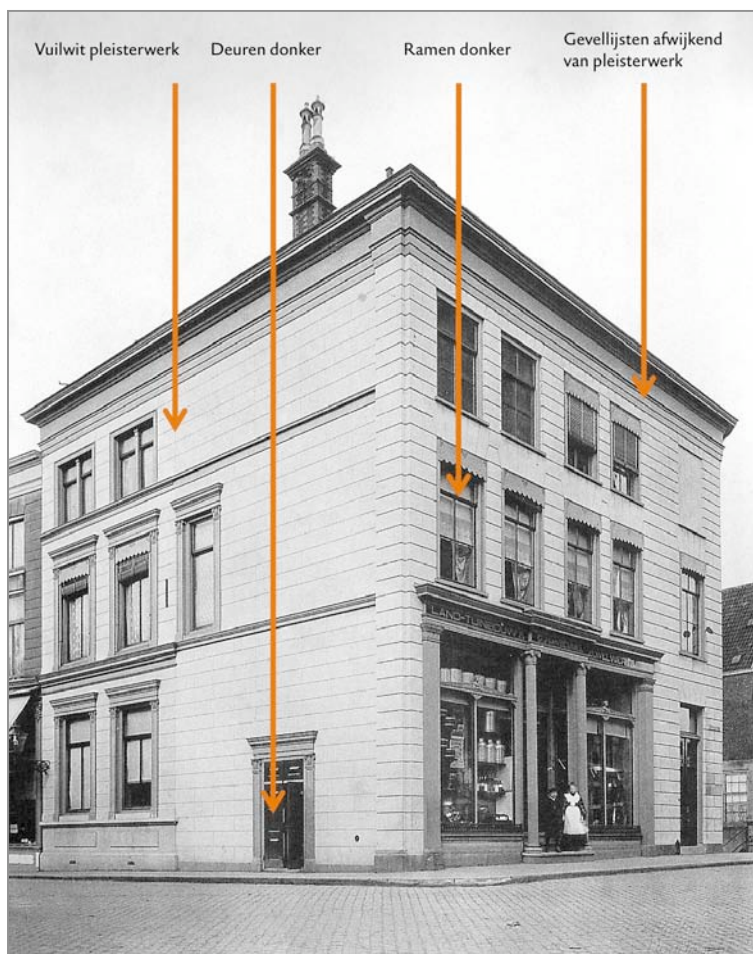
Vergelijkbare gepleisterde panden elders in de stad Dordrecht

Rechts: Hoekhuis Leuvebrug/Bomkade
zoals gefotografeerd door H.J. Tollens
omstreeks 1906.

(Stadsarchief Dordrecht 552/V 36/8)

Onder: Herenhuis, nu genaamd 'Sterre der Zee'
aan de Buitenwalevest, omstreeks 1906,
gefotografeerd door H.J. Tollens.

(Stadsarchief Dordrecht 552/V 36/36)

De kleurladders

Op het pand Singel zijn diverse kleurladders gemaakt op de kroonlijst. De eerste kleur op de kroonlijst is gemeten op een combinatie van ACC E4.05.65 en E4.10.60 (= laag 2 in de ladder). Beige en grijsbeige met een zweem rose. Hieroverheen kwam als eerstvolgende kleur (tweede schilderbeurt) E4.10.70/E8.10.70 (laag 3-4) een lichtere kleur beige, iets meer neigend naar een Bentheimer zandsteen imitatie. Halverwege de ladder zijn olijfgroene kleuren te herkennen (laag 12 en laag 15) maar ook grijsblauw getinte kleuren. De laatste acht lagen zijn opvallend licht. Dit correspondeert met het beeld van de laatste decennia waarbij de panden, op donker groene schuiframen en voordeuren na, geheel in witte tinten zijn geschilderd. Helaas waren op het pand geen oude verflagen van het pleisterwerk, kozijnen, ramen en deuren meer aanwezig!

Boven: Locatie van de kleurladder.

Rechts: Analyse van de 25 verflagen van het genomen monster op het pand Singel 228.

SINGEL 228

Ladder: S1
Foto: 0907_S1, _S1a
coupe:
gootlijst

25	wit	huidige afwerklaag
24	gebr.wit	
23	donker	toplaag
22	wit	
21	grijs	
20	geelbeige	toplaag
19	gebr.wit	
18	gebr.wit	
17	beigegrijs	
16	donker	toplaag/vuil?
15	beigegrijs	aflak
14	grijs	grond? Flinterdun
13	donker	toplaag/vuil?
12	grijs	
11	donker	toplaag/vuil?
10	beige	frisse kleur
9	donker	toplaag/vuil?
8	zalmbeige	
7	donkergrijs	toplaag/vuil?
6	grijs	
5	d.beige	donkere toplaag
4	beige	E4.10.60/E8.10.60
3	beige	E4.10.70/E8.10.70
2	zalm-grijswit	heel erg poederig ACC E4.05.65/E4.10.60
1	gebr.wit	ACC E4.10.70 grondering
0	stuuk	cementachtig

originele afwerking: zalm-grijswit ACC E4.05.65/E4.10.60

Boven: Kleurladder S1

Onder: Bewerkte foto, kleurstelling zoals
vermoedelijk oorspronkelijk toegepast.
(foto David Groeneweg)

casus 5

toulonselaan 89 - 107

CASUS 5: TOULONSELAAN

Locatie

Toulonselaan 93-95

3311 LT Dordrecht

Bouwjaar

1896

Status

Rijksmonument

Beknopte omschrijving object

Bij de bouwactiviteiten in de negentiende eeuw in de ring rondom het oude stadscentrum van Dordrecht wordt door de gemeente aan 'De Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst' gevraagd advies te geven voor de inrichting van de zogeheten Karremansweide. Een plan werd gemaakt door H.P. Berlage i.s.m. L.J. Eijmer en H.W. Veth. Bij de verkoop van de percelen voor deze inrichting verkrijgt J.N. Reus drie percelen tussen de Toulonselaan en het Pad (later het Oranjepark). Als eerste bebouwt hij het middelste perceel (bouwaanvraag 1891). Deze woningen staan er nog steeds. De ontwerpen van de andere twee percelen zullen enkele jaren later tot stand komen in samenwerking met zijn zoon H.A. Reus. Hun ontwerp voor het rechter perceel wordt niet uitgevoerd, wat wel werd uitgevoerd (een ontwerp van Schouten en Van Dongen) is al weer afgebroken. Voor het linker perceel ontwerpen zij een opmerkelijk woningblok met daarin vijf beneden- en vijf bovenwoningen met grotendeels gepleisterde gevels (bouwaanvraag 1895). Het is een rechthoekig blok van tien woningen, gepleisterd en verlevendigd met rode verblendsteen in de vorm van speklagen, portiekomlijstingen, verticale stroken met blokmotieven en afsluitingen van gevelopeningen. Twee verdiepingen op een souterrain, afgesloten door een mezzanino met rondboogvensters en een dakrand ondersteund door geprononceerde houten consoles, waarboven een schilddak. Het geheel heeft iets weg van een Italiaanse palazzo. Het wordt in de volksmond ook wel het 'Italiaanse blok' genoemd.

De architectuur

Het terugvallen op oude bouwstijlen als gotiek, renaissance, classicisme of een mengeling van deze stijlen of invloeden: het eclecticisme, bepaalden in de negentiende eeuw de vormgeving in de architectuur. Aan het eind van deze eeuw ontstond er behoefte aan een nieuwe eigen stijl. Met Berlage als grote voorbeeld introduceert H.A. Reus in Dordrecht als eerste een architectuur op persoonlijke grondslag. Reus streeft naar een eerlijk en zuiver gebruik van bouwmaterialen en vormen die voortkomen uit de constructie. Hoewel Reus nog niet geheel loskomt van de historische stijlen en hier af en toe nog op terug valt, is de vernieuwende geest herkenbaar in zijn werk. Het ontwerp aan de Toulonselaan is in dit opzicht opmerkelijk, omdat het pleisteren van gevels indruist tegen het gewenste eerlijk en zuiver gebruik van bouwmaterialen, ook ontbreekt natuursteen als materiaal. Mogelijk is dit gebeurd om financiële redenen. Wel karakteristiek voor H.A. Reus is het grote dakoverstek met consoles en half rond getoogde vensters.

Het blok vertoont tegenwoordig in kleur een sterk contrast van het wit geschilderd pleisterwerk en de rode steen. De consoles onder de dakrand zijn tevens gedeeltelijk wit geschilderd, waardoor deze zeer aanwezig zijn. De kozijnen zijn wit, de ramen donkerkleurig. Wat is echter het oorspronkelijke beeld, zoals bedoeld door de architect, geweest? In een publicatie in 'de Architect' van 1896 schrijft hij er zelf over: 'Het geheel is opgetrokken in een miskeurig hardgrauw en wit afgepleisterd. De dorpels, strekken en banden zijn uitgevoerd in dokkummer steen en het plint in grijze cementsteen. De kroonlijst is in hout uitgevoerd en het dak met roode pannen afgedekt. Het geheel maakt door zijn gunstige ligging in het Oranjepark een gezelligen indruk' getekend: H.A. Reus Architect. Het werk werd uitgevoerd door en voor rekening van den heer Z. van Schelt, aannemer te Dordrecht. Voorgaand citaat en onderzoek aan het pleisterwerk doen vermoeden dat dit oorspronkelijk geen afwerking heeft gehad, maar dat het pleisterwerk zelf op kleur is gebracht. Eén woning is nog steeds ongeschilderd. Een sterke vervuiling van het pleisterwerk is te zien. Dit kan voor de andere woningeigenaren een reden zijn geweest hun gevel te schilderen. Op het pleisterwerk bij het onderzochte pand op nummer 93-95 zijn slechts enkele schilderbeurten te herkennen. Het oorspronkelijke pleisterwerk was wit aangekleurd, waarbij het toegevoegde grove zand structuur en glinstering aan het oppervlak gaf. Over de gebruikte mortel en toeslagstoffen is niets bekend. Al het houtwerk is onderzocht: kozijnen, ramen, deuren, voordeur, dakrand, consoles. Op de kozijnen en de ramen op souterrain, BG en verdieping is geen oorspronkelijk verfpakket meer aanwezig, in het verleden zijn deze bij een schilderbeurt geheel kaal gehaald. Een kleine band oorspronkelijk pakket is aangetroffen op een rondboogvenster van het mezzanino aan de achtergevel, hiervan kon een ladder en een coupe genomen worden. Ook bij de voordeur, de consoles en de dakrand is gespeurd naar oorspronkelijk materiaal en gelukkig op enkele verborgen plekken nog aangetroffen. Al deze oppervlakken hadden oorspronkelijk dezelfde afwerking: een mosgroen (vergelijk ACC G4.25.35 / G8.20.40). Hier en daar was het in het werk moeilijk de eerste laag te herkennen en was er te weinig van dit materiaal aanwezig om het bloot te kunnen leggen. Microscopisch onderzoek van een coupe bracht hierin de oplossing. Daarbij werd tevens geconstateerd dat de voordeur een extra bewerking heeft gehad in de vorm van een over het mosgroen aangebrachte vernislaag. Dit was in die tijd niet ongebruikelijk. De voordeur kreeg extra zorg, daar dit een intensief gebruikte deur betrof. De vernislaag bracht bovendien een verdieping van de kleur en een warme glans. Geconstateerd is dus dat het blok oorspronkelijk een andere uitstraling heeft gehad. Het mosgroen gekleurde houtwerk sloot meer aan bij de rode baksteen, daar waar het nu in het wit geprononceerd aanwezig is en juist loskomt. Het mosgroen kleurt heel mooi bij het rood van de door Reus toegepaste baksteen.

Ingekleurde ontwerptekening van H.A. Reus en J.N. Reus voor de voorgevel van het woningblok (Blok B) aan de Toulonselaan 89-107. (Archief Lugten Malschaert Architecten BNA, Dordrecht)

Woningblok van Reus, gezien vanuit het zuiden, foto uit 1989. (Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Het ontwerp voor de Karremansweide uit 1890 werd door het drietal architecten in Engelse stijl uitgevoerd. Behalve gebogen straten liep een laan in noordzuidelijke richting. Er werden acht villa's en veertig rijtjeshuizen gebouwd. (Stadsarchief Dordrecht /Dordracum Illustratum inv. nr. 551-15041)

Rechts de achtergevel van het woningblok van H.W. Veth, gezien vanaf het Oranjepark in 1901, dus kort na de bouw. Duidelijk zichtbaar zijn de donkere kozijnen, ramen en goten. (Stadsarchief Dordrecht/ Dordracum Illustratum inv. nr. 551-70682)

Links op deze prentbriefkaart uit 1929 het Italiaanse blok van Veth, zijgevel op het zuidwesten en voorgevel. (Stadsarchief Dordrecht/ GPV inv. nr. 551-404103)

Foto's en afbeeldingen

Onderzoeklocaties voorgevel

Onderzoeklocaties achtergevel

ONDERZOEKSPLAATSEN TOULONSELAAN 93-95

kleurladder	omschrijving	foto	coupe
VOORGEVEL			
T1	voordeur 93, kopse kant aan scharnierzijde	0907 T1	
T2	stucwerk in nis voordeuren	0907 T2	
T6	voordeur 95, kopse kant aan scharnierzijde	0907 T6	T6
ACHTERGEVEL			
T3	raampje 2e verd, kopse kant aan scharnierzijde	0907 T3	T3
T4	onderdorpel kozijn raampje 2e verd. Aanslaglatje	0907 T4	T4
T5	console dakgoot	0907 T5	T5

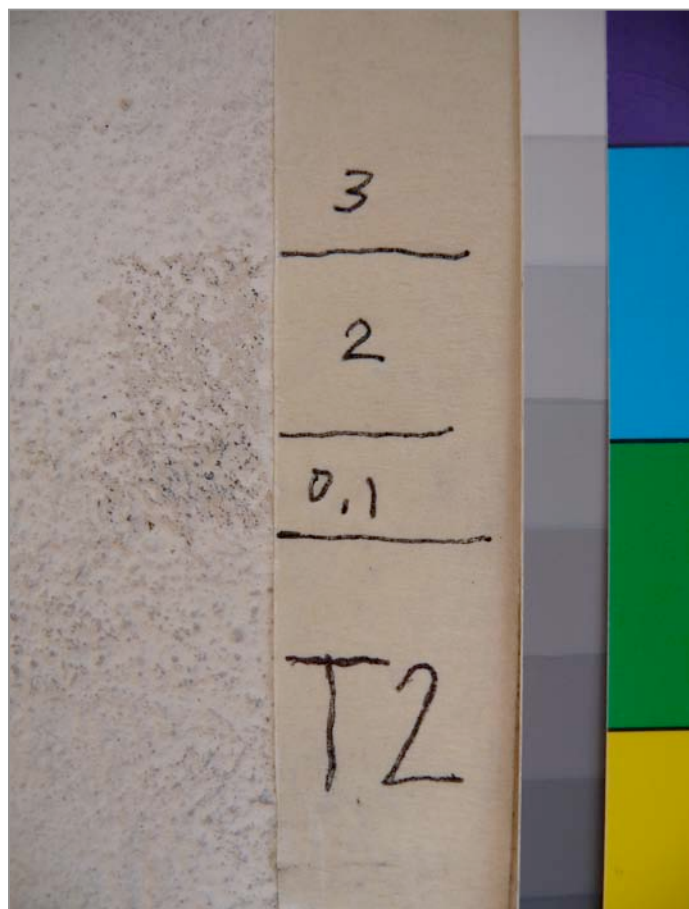
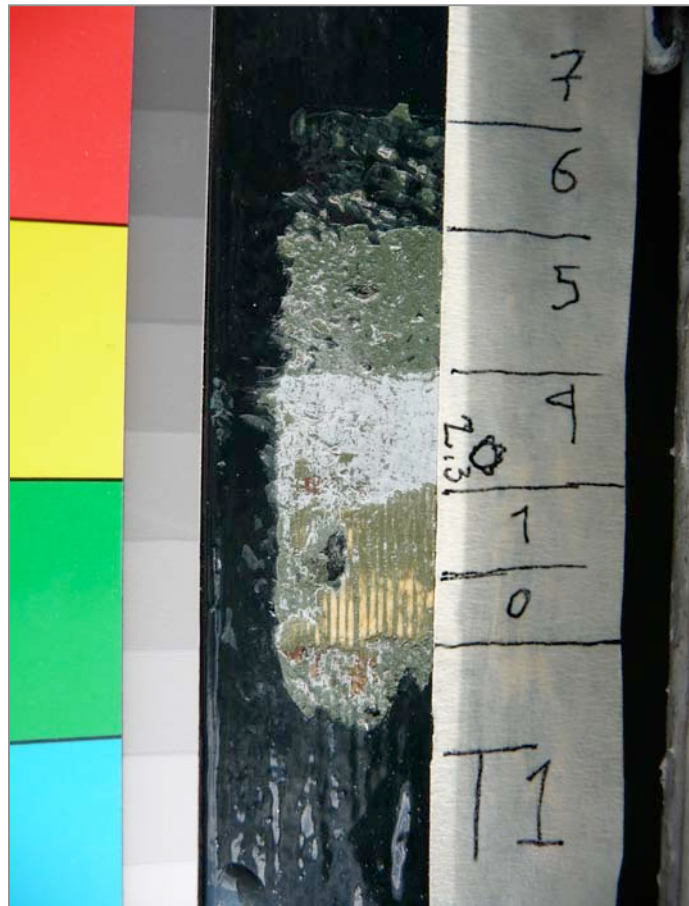
TOULONSELAAN 93-95

Ladder: T1 Foto: 0907_T1 voordeur 93		Ladder: T6 Foto: 0907_T6 couple: T6 voordeur 95		Ladder: T2 Foto: 0907_T2, _T2-nr.103 stucwerk voorgevel	
7 donkergroen 6 donkergroen	huidige afwerklaag hoogglans in twee lagen aangebracht. plastic laag. Laag 6 en 7 als één laag gekrabbt	13 d.groen 12 d.grijs 11 grijs 10 wit	huidige afwerklaag vermoedelijk zelfde verf als huidige	3 gebr.wit	huidige afwerklaag
5 grijs 4 grijs 3 l.bruin	bloot gelegd: bovenste 2 lagen er af 'trekken'	9 roodbruin? 8 grijs 7 groen 6 grijs	zeer moeilijk bloot te leggen	2 gebr.wit 1 gebr.wit	ietsje roziger
	vleugle aanwezig, flinterdun	5 grasgroen 4 d.blauw			
		3 oudblauw 2 bruin	of binnenste laag 4?		
2 bruin 1 mosgroen 0 hout	vleugle aanwezig, flinterdun, glimmers? ACC G8.20.30/ G8.20.40	1 mosgroen 0 hout	aflak, ACC D2.25.30/ D2.20.30 metallic-achtig? G4.25.35/G4.20.50/G4.30.50	0 stuuk	
middelste pakket ontbreekt				elke deelgevel van het blok vertoont een ander afwerkpakket vermoeden is dat het ongeschilderd is geweest.	
originele afwerking: mosgroen		originele afwerking: mosgroen		op gevel nr. 103 stukje stuukwerk schoongekrabbt: oorspronkelijke kleur stuukwerk originele afwerking: geen	

TOULONSELAAN 93-95

Ladder: T3 Foto: 0907_T3 coup: T3 raampje 2e verdieping		Ladder: T4 Foto: 0907_T4 coupe: T4 onderdorpel kozijn 2e verdieping		Ladder: T5 Foto: 0907_T5 coupe: T5 console dakgoot	
13 d.groen 12 groen 11 wit 10 d.groen	huidige afwerklaag aflak grond of heel donkerblauw, vergelijkbaar met huidige	14 gebr.wit 13 gebr.wit 12 gebr.wit 11 wit 10 wit	huidige afwerklaag iets gelig	9 gebr.wit 8 gebr.wit 7 wit 6 gebr.wit	huidige afwerklaag
9 groen 8 grijs	grond	9 mintgroen 8 mosgroen 7 mosgroen 6 grijs	met vuile toplaag met vuile toplaag grond?	5 groen 4 grijs	
7 groen 6 d.blauw 5 grijsblauw 4 d.blauw	dunne laag of heel donkergroen voorlak voor 6? of binnenste 6? heel dun heel dun	5 mintgroen 4 l.mosgrijs 3 mosgroen	toplaag vuil?	3 d.blauw 2 d.blauw	
3 blauw 2 bruin 1 groenig 0 hout	vuil?, moeilijke laag aflak, ACC D2.25.30/ D2.20.30	2 beige 1 d.groen 0 hout	mat	1 bruin 0 hout	aflak, mogelijk nog een laaghieronder?
originele afwerking: laag 1, op coupe: mosgroen		originele afwerking: laag 1, op coupe: mosgroen		ladder vanuit een lastige positie gemaakt, dichte benadering en bestudering niet mogelijk. Controle d.m.v. een coupe nodig	
				originele afwerking: niet gekrabbt, wel op coupe: mosgroen	

Kleurladders T1 en T2

Kleurladders T3 en T4

Kleurladder T6 en foto van de oorspronkelijke
kleur van het pleisterwerk.
(Foto Lisette Kappers)

Oostendorp restauratie & onderzoek

Onderzoeksproject: *Kleurgebruik Dordrecht*

Opdrachtgever: *I. Colosin / Lisette Kappers*

Monsters: *T 3 / 4 / 5 / 6 (Toulonzelaan 93-95)*

Onderzoeksvraag: *Kleur 1^e uitmonstering*

Onderzoeksresultaten

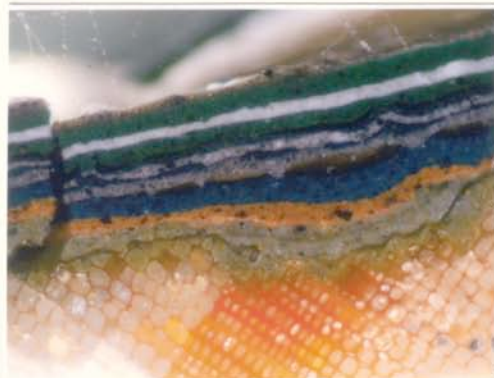
Huissen, juli 2009

Monster: *T 3 : raampje 2^e verd. achtergevel (kopse kant scharnierzijde)*

onderzoek: *laagopbouw*

techniek: *lichtmicroscopie (opvallend licht)*

laagopbouw / morfologische omschrijving:

Zie foto serie op CD voor details

late over schilderijen (zie detailfoto's)

LIJKT 1 LAAG

← 2^e : bruin (identiek aan m. 5 + 6)

1^e uitmonstering : mosgroen (id. in m. 5 + 6)

*hout met zo hier en daar een extreem
dun restje grondering*

*conclusie: 1^e kleu op raampje achtergevel was groen (geen transparante laag hierop
(zoals op de voordem))*

Oostendorp C.E.C.M.
Restauratie &
Onderzoek

Bredestraat 73 A
tel 026 383 09 77
KvK 09129193

6851 JN Huissen
Postbank 3556792
BTW NL 0118.38.395 B01

Oostendorp restauratie & onderzoek

Onderzoeksproject: Kleurgebruik Dordrecht

Opdrachtgever: I. Colosi / Lisette Kappers

Monsters: T 3 / 4 / 5 / 6 (Toulonselaan 93-95)

Onderzoeksvraag: kleur 1^e uitmonstering

Onderzoeksresultaten

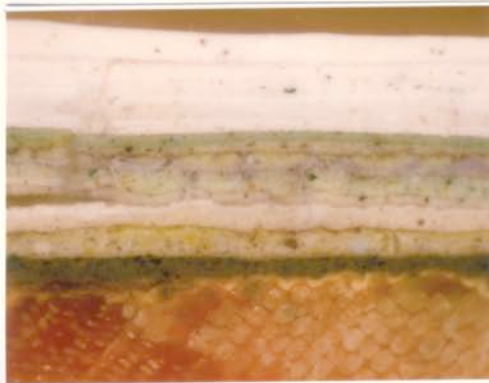
Huissen, juli 2009

Monster: T 4 : lat op onderdorpel raampje 2^e verd. achtergevel

onderzoek: laagopbouw

techniek: lichtmicroscopie (opvallend licht)

laagopbouw / morfologische omschrijving:

Zie foto serie op CD voor details

→ latere overschilderingen zie detailfoto's

→ licht groen/bruin 2^e kleur (afw. 5 kond v. T 3 + 5 + 6)

→ 1^e uitmonstering: mossgroen (id. aan T 3 + 5 + 6)

→ dunne laag grondverf

→ hout

conclusie: de 1^e kleur op de lat van een raam 2^e verd. achter was: groen
Ook hier is een grondverf onder zichtbaar.
Het vervolgspakket aan verflagen wijkt in kleur sterk af van de andere monsters

Oostendorp C.E.C.M.
Restauratie &
Onderzoek

Breestraat 73 A
tel 026 383 09 77
KvK 09129193

6851 JN Huissen
Postbank 3556792
BTW NL 0118.38.395 B01

Oostendorp restauratie & onderzoek

Onderzoeksproject: Kleurgebruik Dordrecht

Opdrachtgever: I Colori / Lisette Koppers

Monsters: T 3 / 4 / 5 / 6 (Toulonselaan 93 - 95)

Onderzoeksvraag: Kleur 1^e uitmonsturing

Onderzoeksresultaten

Huissen, juli 2009

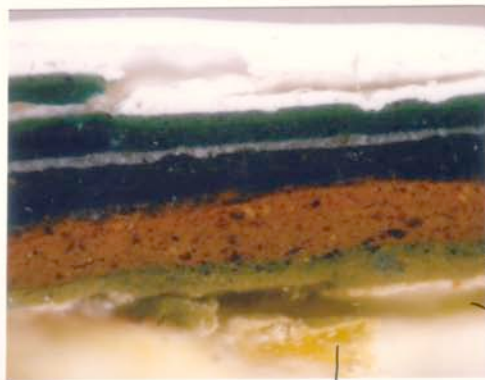
Monster: T 5: houten console goot achtergevel

onderzoek: laagopbouw

techniek: lichtmicroscopie (opvallend licht)

laagopbouw / morfologische omschrijving:

Zie foto serie op CD voor details

latere overschilderingen (zie detailfoto's)

2^e = bruin (id. aan T 3 + 6) L'IKT 1 LAAG

1^e uitmonsturing: mossgroen (id. aan T 3 + 6)

→ technische laag (iets licht(er) groen)

→ grondvering

→ 'schaduw' in het inbedplastic en dus geen verflaag

→ fragmentje van de houten drager

conclusie: 1^e kleur op houten console, goot achtergevel was groen (geen transparante laag hierop, maar wel een uitgesproken grondvering en een extra technische laag hierop. Blijkbaar heeft deze console extra aandacht gekregen, of mogelijk al geschilderd voor 'montage'? → Helaas is er niet genoeg grondvering in de andere monsters om deze te kunnen vergelijken met de grondvering van T 5.

Oostendorp C.E.C.M.
Restauratie &
Onderzoek

Bredestraat 73 A
tel 026 383 09 77
KvK 09129193

6851 JN Huissen
Postbank 3556792
BTW NL 0118.38.395 B01

O o s t e n d o r p r e s t a u r a t i e & o n d e r z o e k

Onderzoeksproject: *Kleungebruik Dordrecht*

Opdrachtgever: *I. Colari / Lisette Kappers*

Monsters: *T 3 / 4 / 5 / 6 (Toukhouzelaan 93-95)*

Onderzoeksvraag: *Kleur 1^e uitmontering*

Onderzoeksresultaten

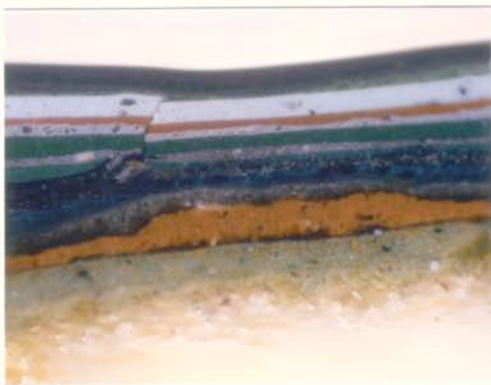
Huissen, *juli 2009*

Monster: *T 6 : middelste voordeur (kopse kant scharnierszijde)*

onderzoek: *laagopbouw*

techniek: *lichtmicroscopie (opvallend licht)*

laagopbouw / morfologische omschrijving:

Zie foto serie op C.D. voor detail foto's

later overschilderingen zie detailfoto's

LIJKT 1 LAAG

← 2e: bruin (identiek aan m. 3 + 5)

1e uitmontering: mosgroen (id. in m. 3 + 4 + 5)

hout en hierop (zie foto 2242 en 2243) zit een crème grondverf en ook nog een klein stukje vulmateriaal?

conclusie: 1e kleur op de voordeur was groen (hierop zit een donkere transparante laag, die mogelijk als bescherming heeft gediend; deze laag is nu bruin, maar was mogelijk kleumboos of geel transparant) en gaf 't metallic effect dat je zag op locatie. (zie foto 2241)

Ook op het bruin is een soortgelijke transparante laag aangebracht.

Oostendorp C.E.C.M.
Restauratie &
Onderzoek

Breestraat 73 A
tel 026 383 09 77
KvK 09129193

6851 JN Huissen
Postbank 3556792
BTW NL 0118.38.395 B01

Boven: Fotomontage van de bestaande situatie, met per pand afzonderlijke kleurstellingen (foto Huib Kooyker)

Onder: Oorspronkelijke situatie, kleur en materialisering als bindende factoren (foto Huib Kooyker/bewerking David Groeneweg)

conclusies en aanbevelingen

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

C

Algemene conclusies

Het onderzoek naar het kleurgebruik op gebouwen in de negentiende eeuw in de stad Dordrecht heeft waardevolle aanvullende, specifieke informatie opgeleverd. Meer dan bij het eerste uitgebreide onderzoek Dordtse Kleuren, dat tussen 1993 en 2002 werd uitgevoerd, lag de nadruk bij deze opdracht op kleuronderzoek *in situ*, in de vorm van vijf verschillende casussen. Daaraan is toegevoegd de al beschikbare informatie over het negentiende-eeuws kleurgebruik en nieuwe informatie op basis van historische foto's en verfbestekken. Als belangrijkste conclusie kan worden getrokken dat over de gehele negentiende eeuw een vrij eenvoudig, rustig en consistent kleurbeeld zichtbaar wordt: een combinatie van bentheimer en metaalkleur, aangevuld met tonzwart voor de ijzeren onderdelen. Omstreeks 1830 wijzigt die zwarte kleur in een zwart met spaansch groen, waarvan de dosering per bestek verschilt.

Voor het schilderen van natuursteen blijft een steenblauwe, hardsteenachtige kleur het meest toegepast, gemaakt uit loodwit en zwart, dus vrij neutrale, koele grijs tinten. Andere kleurtypering die opduiken zijn *bronskleuren* en *olijfkleur*. Dit kleurengamma lijkt voor te komen onafhankelijk van de architectuurstijl. Kleuren die meespelen in de vorm van materialen met hun eigen kleur zijn bijvoorbeeld Oberkirchner zandsteen en graniet. Bij deuren en ramen was er soms sprake van gevernist hout, zoals bij villa *Cronenburgh* en van bruine kleuren, die worden omschreven als *kastanjebruin*. Innovaties in de manier van aanbrengen van verf zijn het toevoegen van zand en de imitatie van rijkere houtsoorten voor deuren en ramen. Houten onderdelen van gebouwen, vooral voordeuren, werden afgewerkt met een vernislaag.

Bijzondere aandacht verdienen de gepleisterde gevels die destijds in groten getale voorkwamen in de negentiende eeuwse schil en in de binnenstad, veelal voor openbare gebouwen. Een belangrijke rol daarin is weggelegd voor het werk van stadsbouwmeester Georg Nicolaas Itz. Wat opvalt aan de onderzochte gepleisterde panden is de vrij expliciete lichte kleur van het pleisterwerk, die we moeten begrijpen als de vertaling in verf van de omschrijving 'bentheimer' of 'wit met een weinig geel gebroken'. Overigens: de kleur *bentheimer* als één specifieke kleur te beschouwen is niet juist, eerder gaat het om een verzameling van kleuren, die gemeen hebben dat ze uitgaan van een basis van hoofdzakelijk wit. De hoeveelheid okergeel pigment is - hoe bescheiden ook - van groot belang voor de uiteindelijke kleur.

Bij de gepleisterde panden blijkt dat er een bescheiden verschil wordt aangebracht tussen de kleuren van de gepleisterde vlakken en de omrandingen van de kozijnen en de kroonlijst. De kroonlijst is een tint donkerder dan

het pleisterwerk. Ook tussen kozijn en raam wordt een verschil gemaakt. Dat blijkt uit de foto's van eind negentiende eeuw, vooral die uit de collectie van fotograaf H.J. Tollens.

Wat in eclectische panden, vaak opgetrokken in baksteen, voorkomt, is het in één kleur schilderen van kozijnen en ramen, of kozijnen in een donkergroene kleur en de ramen wit. Dit beeld wordt bevestigd door het onderzoek aan het pand in de Toulonselaan 89-107, waar vrijwel alle houtwerk oorspronkelijk in een mosgroene kleur was geschilderd. Deze conclusies uit het onderzoek Dordtse Kleuren 1800-1900 wijzen niet op een breuk in de kleurontwikkeling; eerder is er sprake van een geleidelijke voortzetting van het kleurbeeld dat is vertaald in de waaier 55 Dordtse Kleuren, zij het met een verrijking van de lichte benheimerkleuren, pittige mosgroenen en bruinen. Aparte aandacht is gerechtvaardigd voor de kleuren zoals ze in de interieurs werden toegepast en waar een meer avontuurlijk kleurgebruik de boventoon viert. Een enkele keer is in verfbestekken de methodiek aangetroffen van kleurmonsters, die als referentie aan de schilders worden getoond ten behoeve van het maken van een juiste offerte.

Bevindingen per casus in het kort

CASUS 1 (Bomkade 11)

De nog oorspronkelijke gevelijst verschaftte inzicht in de lichte zandsteenkleuren die oorspronkelijk op dit gebouw zijn toegepast. Deze kleur is aanzienlijk lichter en minder verzadigd dan de bij de restauratie in 1979 gehanteerde kleuren.

CASUS 2 (Stadhuisplein 1)

Hoewel op het Stadhuis geen kleuronderzoek kon worden verricht, was het mogelijk op basis van historisch fotomateriaal in combinatie met het oorspronkelijke, uitgebreide verfbestek – met daarin soms ook omschrijvingen van de gewenste textuur en glansgraad – tot een verantwoord historisch kleurenschema te komen.

CASUS 3 (Voorstraat 118-120)

Dit kerkgebouw verschaftte onvermoed veel informatie over de oorspronkelijke kleurstellingen van de voorgevel. De kleur van het pleisterwerk bleek aanzienlijk lichter dan verondersteld, ook was de totale kleurstelling soberder en meer samenhangend.

CASUS 4 (Singel 224-236)

Met deze casus kon een belangrijke vraag op het gebied van kleurgebruik worden beantwoord: waren deze panden monochroom wit of was er toch sprake van een kleurverschil tussen het pleisterwerk van de muren en de kroonlijst. De conclusie kon worden ondersteund door historisch fotomateriaal.

CASUS 5 (Toulonselaan 89-107)

Het woningblok aan de Toulonselaan verschaft veel informatie over de oorspronkelijke kleurstelling: er bleek sprake te zijn van eenzelfde kleur voor ramen, kozijnen en voordeuren: mosgroen. Dit principe werd bevestigd door de oorspronkelijke ontwerptekening van architect Reus. De kleurcombinatie bleek gebaseerd op een door de architect geregisseerd beeld van helder rood metselwerk, vuilwit pleisterwerk en mosgroen houtwerk, waarbij voor alle woningen dezelfde kleurstelling gold om het stedenbouwkundige bouwblok te ondersteunen.

AANBEVELINGEN

1. Besteed in beleid en voorlichting namens de Gemeente Dordrecht aandacht aan het specifieke kleurgebruik en de gehanteerde kleurprincipes op de architectuur van de negentiende eeuw, vanuit het uitgangspunt dat passende kleuren een bijdrage kunnen leveren aan het gebouw zelf en aan de ruimtelijke kwaliteit van de stad. Dat kan in de vorm van eerder toegepaste methodieken, zoals publicaties, lezingen en cursussen voor schilders.
2. Maak van de kleuren van de negentiende-eeuw een aanvulling op de bestaande 55 kleuren in de vorm van een kleurenkaart of extra waaier. Gebleken is in de afgelopen vijf jaar dat een waaier of kleurenkaart eigenaren, schilders, woningcorporaties en projectontwikkelaars, enthousiast maakt voor dit onderwerp.
3. Breid de kennis van het kleurgebruik in de negentiende eeuw verder uit door bij restauraties van monumenten, waarbij het vermoeden bestaat – mogelijk op basis van een bouwhistorisch onderzoek – dat er nog oorspronkelijke kleurlagen te vinden zijn, kleuronderzoek te (laten) verrichten.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Bouwstra, C.O., *Uitgangspunten voor kleurgebruik bij restauraties*. Nationaal Restauratie Centrum. Amsterdam, 2001
- Cock, A. en F. van Dusseldorp, *Twaalf kleurstellingen*. Stichting Kleur Buiten, 1984
- Denslagen, W.F. en Vries, A. de, *Kleur op historische gebouwen: de uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940*. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1984
- Dipingere La Città. Il Piano del Colore; L'Esperienza pilota di Torino*. Turijn, Umberto Allemandi & C., 1996
- Duinen, H.A. en C. Esseboom, *Een leven lang restaureren; Architect ing. W.van den Berg; Jaarboek 2005*. Dordrecht, Historische Vereniging Oud-Dordrecht, 2005
- Gemert, D. van, *Kleur, pigment en verf in restauratie*. Leuven, 2003
- Gemeente Leiden/Dienst Bouwen en Wonen, *Nota Cultureel Erfgoed Leiden*. Leiden, 2005
- Groenendijk, P., *Kleurroute Dordrecht/55 Dordtse Kleuren*. Stichting Kleur Buiten, 2005
- Groeneweg, H., Rouw, K., Stada, J., *Dordtse Kleuren*. Dordrecht, Werkgroep De Stad, maart 2002
- Heer, J. de (red.), *Kleur en Architectuur*. Rotterdam, Uitgeverij 010, 1986.
- Hinterthür, H. *Materiaal en kleur*. Rotterdam, Commissie voor Welstand en Monumenten, 1994
- Janssen, C.F., *Kleurtoepassingen, een historisch overzicht*. In: Behoud en herstel, blz. 101-103. Bussum, 1980
- Karstkarel, P., *Kleurgebruik, herstel, onderzoek*. Een gesprek met H.H.J. Kurvers, conservering technisch adviseur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg' NVVK- mededelingen, 1991/2
- Kempenaar, P., *V.O.F. Verfmolen 'De Kat'*. Zaandam, 2004.
- Kipp, F., *Stadskleuren*. Met Verve, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, oktober 2005
- Klooster, O. van der, *Kleurtoepassingen in de historische architectuur*. In: Afwerking en onderhoud in bouw en industrie, 91ste jg., nr.15, 22 november 1989, blz. 32-35
- Klooster, O. van der, *Kleur in de stad*. In: Informatieblad Monumentenzorg en archeologie in Zwolle, juni 1994-nr. 17
- Klooster, O. van der, *Hoe betrouwbaar is kleuronderzoek?* In: Heemschut, augustus 2001, blz. 10-13
- Klooster, O. van der, *Kleurgebruik in de Amsterdamse binnenstad*. In: Heemschut, april 2001, blz. 45-46
- Komossa, S., Rouw, K. en J. Hillen, *Colour in contemporary architecture/Projects, essays, calendar, manifestoes*. SUN Publishers, Amsterdam, 2009
- Kurvers, H.J.J., *Kleur in de architectuur*. In: Cursus restauratie van oude gebouwen, blz. 16-1-16-14 Lamberts, B. en A.F.J. Niemeijer, *Dordrecht; Architectuur en stedenbouw 1850-1940*. Gemeente Dordrecht/Waanders Uitgevers, Dordrecht/Zwolle, 2002
- Leijten, N., *Kleur doet leven. Een onderzoek naar het historische kleurgebruik op 16de en 17de eeuwse gevels in Amsterdam*. Universiteit Utrecht, 2008
- Maastricht in kleur [Stedenbouwkundig kleuronderzoek]*. Maastricht, 1997
- Meere, J.A.P., *Het Schildersambacht I; Verfstoffen/5^e druk*. Meppel, N.V. H. Ten Brink's Uitgeversmaatschappij, 1946
- Meffert, A. en R. Schook, *G.N. Itz. Stadsbouwmeester van Dordrecht 1832-1867*. Delft, Delftse

Universitaire Pers, 1985

Nusselder, E.J., *Kleuronderzoek bij restauraties*. In: Bulletin KNOB, 1978 jaargang 77, blz. 226-230

Oldenberger, J., *Kleur heeft alles te maken met het karakter van de architectuur; gesprek met Henk Zantkuijl*. In: Binnenstad. Uitgave van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad. Jaargang 37, nr. 197/198 maart 2003, blz.11-17

Pellemans, R., *Kleur op gevels van monumenten in de Amsterdamse binnenstad*. Amsterdam, datering onbekend

Pellemans, R., *De kleur van de stad*. In: Rossum, V. van, Tussenbroek, G. van, Veerkamp, J., (red), Amsterdam Monumenten & Archeologie 6, BMA Amsterdam 2007, blz. 85-95

Pey, E.B.F., *De Firma Michiel Hafkenscheid en zoon. Een negentiende-eeuwse handel in schildersmaterialen in Amsterdam*. In: Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, jaargang 86, nummer 2 (1987), blz. 49-71.

Polman, M.G., *Kleuronderzoek*. RDMZ Info Restauratie en beheer nr. 25, juli 2001

Polman, M.G., *Kleuronderzoek van historische afwerkklagen*. In: Praktijkboek instandhouding monumenten: deel III-4, Den Haag 1999

Rouw, K., *Dordtse kleuren in de negentiende eeuw*. In: Diep, Cultuurhistorisch Magazine Dordrecht, 12(2009) blz. 13

Rouw, K., *Van Loodwit tot tonzwart (Dordtse Kleuren)*. In: Monumenten, sept. 2002, blz. 31- 37

Rouw, K., *55 kleuren voor Dordrecht*. In: Monumenten, maart 2004, nr. 3, blz. 9-12

Schilder, W. *De Tinten van Tilburg*. In: Sikkens Bouwbulletin 107, blz. 14-16. Sikkens, juli 2008

Simis, L., *Grondig Onderwys in de Schilder- en Verw- Kunst deel I*. Amsterdam, 1801

Simis, L., *Grondig Onderwys in de Schilder- en Verw- Kunst deel II*. Amsterdam, 1807

Taggiasacchi, G. en R. Zanetta, *Le Tinte di Roma; proposte per le coloriture tradizionali italiane*. Sikkens Linvea Taggiasacchi & Zanetta Award 85; *Kleurschema's voor Turijn 1800-1985*. Sassenheim, Sikkensprijs, 1985

Taverne, E. en C. Wagenaar (red.), *The colour of the City*. Laren, V+K Publishing, 1992

Veen, J. en C. van Nes, *Historisch kleurgebruik tot circa 1945*. Dordrecht, Dienst Stadsontwikkeling, november 1993

Vis, Mr. D., *Drie eeuwen verf*. Zaandam, Heyme Vis & Zoonen, 1945

Wijk, W. van, *Dordtse kleuren*. Dordrecht, Gemeente Dordrecht, 2002

Zanten, D. van, *The Architectural Polychromy of the 1830's*. New York/London, Garland Publishing, 1977

Zantkuijl, H.J., *Het Palet van de architect. Het pleisteren, sausen, oliën en verven van Gevelornamenten*. In: Vitrine, museummagazine, 4e jaargang, nr.5 1991, blz. 34-38

Zantkuyl, H.J., *Bouwen in Amsterdam; aflevering 11: Oude verven voor de huisschilder*. Amsterdam, Architectura & Natura, 1996, blz. 101-108

Zantkuyl, H.J., *Bouwen in Amsterdam; aflevering 12: Kleuren in en om het stadhuis*. Amsterdam, Architectura & Natura, 1997

Zantkuyl, H.J., *Het veranderende kleurenpalet in onze steden*. In: Eisma's Vakpers, jaargang 1991, nr. 15, blz. 14-18.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Stadsarchief Dordrecht / Parochie van de Heilige Maria Maior / 1734-1950 / Toegangsnummer 800

Stadsarchief Dordrecht / Naamloze vennootschap Derks Verf- en lakfabrieken nv / Toegangsnummer 429

Stadsarchief Dordrecht / Stadsarchief 5 inv. nr. 279 tm 301

NAI Rotterdam / Archief Eduard Cuypers

Archief van H.A. Reus / Lugten Malschaert Architecten BNA, Dordrecht

DE ONDERZOEKERS

KEES ROUW

Cornelis Markus (Kees) Rouw [1953 Terneuzen NL] studeerde architectuur aan de TU Delft.

Sinds 1992 werkt hij binnen zijn eigen bureau, gevestigd in Rotterdam, als architect en als adviseur voor ruimtelijke kwaliteit in verschillende steden in Nederland. Met regelmaat wordt zijn architectenbureau betrokken bij restauraties, in het bijzonder van het werk van de extravagante Nederlandse architect Sybold van Ravesteijn (1889-1983). Vanuit die restauratiepraktijk raakte Kees Rouw geïntrigeerd door kleurgebruik op gebouwen.

Dat leidde in 1998 tot de oprichting van I Colori [Architectuur & Kleur]. Hij is mede-grondlegger van het succesvolle project Dordtse Kleuren, dat zich concentreert op het hervinden en herinterpreteren van oorspronkelijke kleurbeelden in Dordrecht, de oudste stad van Holland.

HENDRIK GROENEWEG

Hendrik Jan Groeneweg [1951, Barendrecht NL] studeerde aan de HTS Rotterdam afdeling Bouwkunde en de TU Delft afstudeerrichting architectuur (cum laude). Samen met Arie van der Meijden richtte hij in 1979 de architectenmaatschap Groeneweg & Van der Meijden op, gevestigd te Dordrecht. In een tijdsperiode van dertig jaar realiseerde zijn bureau talrijke sociaal-culturele accommodaties en particuliere en sociale woningbouw.

De laatste jaren werkt het bureau vooral aan projecten die betrekking hebben op revitalisatie van historische binnensteden en aan de bouw van kerken o.a. in Breda, Haarlem en Binnenmaas. Groeneweg is daarnaast voorzitter van Stichting de Stad en mede-grondlegger van het project Dordtse Kleuren.

LISETTE KAPPERS

Lisette Kappers studeerde architectuur aan de TU Delft. Sinds 1998 is zij werkzaam als architect.

Voor Molenaar & Van Winden architecten werkte zij onder meer aan de restauratie van het Huis Sonneveld en het Chabotmuseum in Rotterdam; voor beide projecten deed zij het kleurhistorisch onderzoek. Hierdoor werd bij haar de interesse gewekt voor de vele bouwhistorische aspecten die bij een restauratie van een gebouw meespelen, vooral voor het kleuronderzoek. Dergelijk diepgravend onderzoek en het blootleggen van de geschiedenis is niet alleen interessant maar ook noodzakelijk bij het in zijn tijd plaatsen van een gebouw. Sinds 2008 is zij als zelfstandig kleur- en bouwhistorisch onderzoeker gevestigd in Rotterdam en deed onder meer kleuronderzoek ten behoeve van de oorspronkelijke entree van Diergaarde Blijdorp en van K.Z.R.V. De Maas, beide in Rotterdam.